

LUND UNIVERSITY

Bornholms kristning og forhold til Danmark – historie og arkæologi

Wienberg, Jes

Published in:
Bornholmske samlinger

2025

Document Version:
Manuskriptversion före sakkunniggranskning

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (2025). Bornholms kristning og forhold til Danmark – historie og arkæologi. Manuscript submitted for publication.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Bornholms kristning og forhold til Danmark – historie og arkæologi

Af Jes Wienberg

Jes Wienberg, professor emeritus, historisk arkæologi, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds Universitet. Cand.phil, fra Aarhus Universitet 1983 med kandidatspecialet "De kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg" (trykt 1991), fil.dr. fra Lunds Universitet 1993 med disputatsen "Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark". Forsket og skrevet mest om kirker, monumenter, brugen af fortiden og kulturarv, senest med bogen "Heritopia. World Heritage and modernity" i 2021.

Mellem historie og arkæologi

Bornholm havde sin egen konge omkring 900. Fremmet af den danske kongemagt missionerede biskop Egino af Dalby i Skåne ved midten af 1000-årene på Bornholm og omvendte mange til kristendommen. Kong Knud den Hellige lod i 1080-erne henrette sin høvedsmand på øen Egil, senere kaldt Blod-Egil, da han trods udtrykkeligt forbud havde fortsat som pirat, dvs. som viking. Bornholm blev kristnet og en del af det danske rige i slutningen af 1000-årene, hvilket også kommer til udtryk i kors og kristne påkaldelser på runesten samt flere tidligere kristne gravpladser fra samme tid, hvor også øen blev inddelt i sogne. Der fandtes da 12 eller 20 kongsgårde på øen. En "øskat" til ærkesædet i Lund er dokumenteret i 1123, og tre af Bornholms herreder blev overdraget af kong Svend Grathe i 1149 til ærkesædet i Lund. I 1100-årene fik øen så de nu kendte romanske stenkirker, mens kongemagten lod opføre Lilleborg i Almindingen.

Sådan beskrev jeg selv som historisk arkæolog Bornholms kristning og politiske forhold for fyrré år siden i en artikel i tidsskriftet *Hikuin* om øens romanske kirker; artiklen blev senere også publiceret i *Bornholmske Samlinger*.¹ For mig og adskillige andre i samtiden var det hele uproblematisk. Det handlede om kendsgerninger, nemlig hvad kilderne kunne berette, altså hvad vi faktisk vidste og ikke behøvede at betvivle. Men er det en overbevisende eller korrekt beskrivelse? Holder det i dag?

Hvordan forløb kristningen af Bornholm, dvs. hvornår og hvordan skete det? Og skete kristningen af Bornholm samtidigt med, at øen blev en del af det danske kongerige? Det er to spørgsmål, som i forskningen er forbundet med hinanden.

Historisk arkæologi er en arkæologi for en periode eller et samfund, hvor der findes skriftlige kilder. Her kombineres historie med arkæologi, altså skriftlige kilder som breve og krøniker med materielle spor som genstande, kirker, borge og andre bygninger. Hertil kommer billeder, der kan være alt fra runestene eller mønters billeder til kalkmalerier i kirker og landopmålinger.²

Det kan synes enkelt med historisk arkæologi og dets kilder, men det er det ikke. Grundlæggende må kilderne først kritisk granskes hver for sig, for at afgøre om de

overhovedet er troværdige. Kun derefter kan de forsøgsvis kombineres. Og skriftlige og arkæologiske kilder kan komplettere hinanden, så man får større kundskab, ja, men de kan også sammen åbne for nye metodiske muligheder, eller de kan umiddelbart modsige hinanden.³

Kristning og kongemagt

"Harald konge bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og efter Thyra sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne."⁴ Indskriften på den store runesten i Jelling (**fig. 1**) fra tiden 965–85 beretter klart og tydeligt, at kong Harald Blåtand samlede Danmark og kristnede landet. Men hvad betyder det, at en konge vandt sig Danmark, og at han kristnede danerne? Og var da Bornholm også en del af Danmark og kristen?

Jellingstenen hviler som en skygge over forskningen. Jelling er verdensarv, et nationalt monument, findes som billede i danskernes pas og Harald Blåtand er en central skikkelse i Danmarks historie. Og den formulerer at der var en sammenhæng mellem kristning og kongemagt. Samtidigt er runestenene propaganda, og kongen blev dræbt i et oprør mod magten.

Kristendom kendes imidlertid før Harald Blåtands tid, som det fremgår af de tidlige kristne grave i Ribe fra 800–1000-årene ved domkirken i Ribe. Byen og kirkegården må da have været en kristen "ø" i et ellers hovedsagelig hedensk landskab.⁵ Og hedenske billeder kendes fra senere tider, eksempelvis billedet af jætten Hyrrokinn på en af stenene i monumentet fra Hunnestad i Skåne, mens en anden af stenene har et kors.⁶

Flere store forskningsprojekter og -publikationer har behandlet overgangen mellem det, som kom før og efter kristendommen. Her kan nævnes på den ene (hedenske) side projektet "Vägar till Midgård" (2000–07) og "The Pre-Christian Religions of the North" (2020) – og på den anden (kristne) side "Sveriges kristnande" (1990–95).⁷ I samme periode har også været flere publikationer, der har fokuseret på grave i en overgangstid – således i Sydsverige med Skåneland og Bornholm, Västergötland og Norge.⁸

Det generelle indtryk fra alle disse projekter og undersøgelser er, at overgangen fra hedenskab til kristendom har været gradvis, en proces 900–1100, eller endog 550–1200, med store individuelle og regionale variationer, og hvor kongen kunne være vigtig.

Teologen Fritjov Birkeli har i en afhandling *Norske steinkors i tidlig middelalder* (1973) præsenteret tre faser for kristningen: Infiltrationstid (til ca. 950), missionstid (ca. 950–ca. 1030) og organisationstid (ca. 1030–1153) – en udvikling fra det individuelle over det kollektive til det kirkeretslige.⁹ Uanset at faserne og deres datering kan diskuteres, og dateringen af faserne er specifik for Norge, præsenterede Birkeli en brugbar model, hvor det betonedes, at kristningen var en proces.

Det er i linje med Birkelis model, at den historiske arkæolog Mats Anglert vil skelne mellem kristning som et udtryk for det individuelle og kristianisering som et udtryk for

samfundets forhold til religionen.¹⁰ Men oftest anvendes dog begrebet kristning for begge udtryk.

Med en direkte anvendelse af Birkeli's model med henblik på Bornholm og et arkæologisk materiale kan da følgende præsenteres: 1) Individuelle kristne grave på hedenske gravpladser. 2) Kristne gravpladser eller kirkegårde med gravgaver. 3) Kirkegårde uden gravgaver.

Også rigssamlingen eller etableringen af et rige er blevet opfattet som en udstrakt proces. Lige som kristningen var rigsdannelsen en proces, hvor det set fra nutiden bliver en selvklar udvikling. Tonegivende har været den historiske arkæolog Anna Lihammer med afhandlingen *Bortom riksbildningen* (2007). Den fokuserede på Skåneland med landskaberne Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm.¹¹

Der var således konger og et dansk rige før Harald Blåtand, eksempelvis under Godfred, som lod forstærke Dannevirke og kunne stå imod kejser Karl den Store omkring 800. Og Danmark kunne være opsplittet mellem forskellige konger, som det skete i 1140'erne og 50'erne mellem Svend Grathe, Knud III (tidligere V) og Valdemar den Store med tilnavne de fik senere. Også i Norge og Sverige kunne rigerne være delt mellem stridende grupperinger langt op i middelalderen.

Overhovedet viser den kendte historie, at kongemagten i vikingetiden og den tidlige middelalder i Norden var labil og stadig udsat for rivalitet. Konger kunne blive kåret eller stride for magten, kunne blive bortjaget, besejret eller dræbt. Magten kunne være samlet eller delt og være på skiftende niveauer og med skiftende loyaliteter, dvs. under kejseren som lensherre eller delegeret til jarler, lige som udstrækningen af riget kunne skifte. Kun gradvist blev kongemagten etableret som en institution med faste regler, embeder og indkomster.

Konge var et begreb og en position i et hierarki, hvor nogen var overordnet andre som kejser, konge eller lensherre, et overherredømme, hvor underordnede områder kunne betale tribut og være ledet af nogen, der blev betegnet som konge eller jarl afhængigt af hvilket perspektiv, der blev lagt, udefra eller indefra.

En konge på Bornholm omkring 900 var således ikke det samme som en konge over Danmark ved 1000, 1100 eller 1200. Begrebet fik gradvist en nyt indhold, fra konger der hærgede som vikinger i det fremmede, plyndrede eller tog tribut – til konger som beskattede mennesker og land hjemme, havde egne besiddelser, fik indskatter og afgifter og anvendte institutioner som kirken for at udøve sig magt. Forbilledet var kunne være store udenlandske riger som Byzans, Karolingerriget, Tysk-romerske riget eller England. De nordiske kongedømmer var således, hvad der betegnes som "sekundærstater".¹²

Inspireret af Birkeli's model for kristningen er det også fristende at opstille en model, som kan vise rigsdannelsen som proces med udgangspunkt i et arkæologisk materiale. Valget falder da på økonomien med udmøntningen. Kongerne tilkæmpede sig ikke uden modstand en større kontrol med økonomien med egne besiddelser, gennem skat, afgifter og netop udmøntning. Hvor desuden mønterne med deres indskrifter og billeder vigtige symboler for kongemagten.

Kongemagtens udvikling kan da ses i tre stadier afhængigt af, om og i så fald hvordan den kan kontrollere det økonomiske system. På tre niveauer, hvor egne udmøntninger dominerede gennem årlige eller regelmæssige møntfornyelser, "renovatio monetæ". Eller rettere modellen viser tre situationer, hvor udviklingen åbenbart kunne gå radikalt frem og tilbage og variere regionalt, for Danmark: 1) Kongemagt uden egen udmøntning, 700–725, 750–800, 1330–1420. 2) Kongemagt med egen udmøntning, men uden at de dominerer cirkulationen, 725–50, 800–975/980, 985/990–1065. 3) Kongemagt med egen udmøntning, hvor de dominerer cirkulationen, 975/980–985/990, 1065–1330, fra 1420.¹³

Men periodiseringen gælder netop ikke for Bornholm og Blekinge før ind i 1100-årene. Og perioderne må sikkert justeres. Dertil kan regionaliseringen af møntprägningen måske også tages som et udtryk for kongemagtens eventuelle stræben efter og evne til centralisering.

Nu mere konkret til Bornholm, hvor der først skal redegøres for, hvad som er skrevet og forsket om kristningen og forholdet til Danmark.

Forskning om Bornholms kristning og forholdet til Danmark

Op gennem 1900-årene og frem til vores egen tid kan iagttages hovedsagelig fire opfattelser om Bornholms kristning og forholdet til Danmark, hvor det egentlig er forholdet til Danmark som skifter. I de store linjer følger opfattelserne efter hinanden: 1) Bornholm blev en del af Danmark i 900-årene, men først i tiden 1050–1100 blev øen kristnet. 2) Bornholm blev en del af Danmark og kristnet samtidigt ca. 1050–1100. 3) Bornholm blev først en del af det danske rige i tiden 1100–50, mens kristningen skete i 1000-årene eller gradvist gennem 900- og 1000-årene. 4) Bornholm blev gradvist en del af det danske rige og kristnet i perioden 900–1200.

Første opfattelse

Den første opfattelse repræsenteres dels af to lærere og en læge, alle lokalhistorikere fra 1900-årenes første halvdel, der udgår fra de skriftlige kilder, hvor det materielle kun nævnes, men ikke anvendes. Dels langt senere af en arkæolog, der ikke uventet sætter de arkæologiske undersøgelser i centrum. Alligevel kommer de til samme konklusion.

Opfattelsen at rigssamling og kristning skete i to faser i 900-årene og 1000-årene, kan findes i *Bornholms Historie* (1900–01) af læreren Johan Andreas Jørgensen. Han mente, at Bornholm blev lagt ind under Danmark ved midten af 900-årene, altså i Harald Blåtands regeringstid og fik tilsat en jarl eller foged, først Vesete, senere Blod-Egil. Sidstnævnte blev af Jørgensen opfattet som hedning i sin tro. Kristning skete, som Adam af Bremen beskrev det, på initiativ af den skånske biskop Egino, der missionerede på øen i 1060'erne eller tidligere.¹⁴

Samme forløb og opfattelse kan påtræffes mere udførligt hos lægen Marius Kofoed Zahrtmann, dels tidligt i en artikel i *Bornholmske Samlinger*, dels senere i bøgerne *Borringholmerens Historiebog* (1934–35), som er blevet et hovedværk med sine to bind

om netop Bornholms historie. Også hos Zahrtmann blev Vesete og Egil benævnt jarler, den sidstnævnte dog som døbt kristen. Og her nævnes 12 kongelige gårde, runesten, sølvskatte og de kristne gravpladser på Slamrebjerg og Munkegård samt befæstningen Gamleborg i Almindingen.¹⁵

Opfattelsen kan også genfindes i læreren Karl M. Kofoeds noget manierede oversigtsværk *Bornholms Kirkehistorie med Kulturskildring i Oldtid, Middelalder og Reformationstid* (1920). Her skriver han, at Bornholm blev en del af det danske rige under Harald Blåtand omkring 980. De første kristne havde mødt den nye tro på rejser, men det var biskop Eginus fra Dalby, som ved midten af 1000-årene lykkedes gradvist kristne øen. Jarlen Veset(e) skulle have været hedning, leder af kulten og måske bosat på Gamleborg i Almindingen. Også Blod-Egil havde som kristen haft hedenske vaner. De kristne runesten omtales lige som gravpladserne på Slamrebjerg og ved Munkegård.¹⁶

Jørgensen byggede alene på skriftlige kilder, Zahrtmann og Kofoed på mest skriftlige kilder, men omtaler også arkæologiske spor. De skriftlige kilder om forholdet til Danmark handler om Wulfstans rejseberetning og fortællingerne i *Jomsvikingerne Saga* og *Knytlinge Saga* og om kristningen også oplysningerne i *Adam af Bremens krønike*. Jørgensen skrev således udtrykkeligt, at *Jomsvikingerne Saga* trods dens digtning og upålidelighed kunne antages i hovedtræk at gengive historiske begivenheder, lige som sagaen skildrede personer, der havde levet.¹⁷

Arkæologen Finn Ole Sonne Nielsen beskriver udviklingen i princip som Zahrtmann i rapporterne *Forhistoriske interesser* (1996) og *Middelalderens Bornholm* (1998), selv om tonefaldet og perspektivet selvfølgelig er anderledes. Bornholm blev en del af Danmark i løbet af 900-årene, og jarlerne Vesete og Blod-Egil nævnes. Der skulle ses et brud i gravskikken allerede i 800-årene, hvor der optræder øst-vest orienterede grave, men det var biskop Eginus af Dalby, som kristnede Bornholm omkring 1060. Adam af Bremen beskrev Bornholm som en del af det danske rige, og opgivelsen af den bornholmske konges Gamleborg i Almindingen skulle sandsynligvis kunne datere, hvornår øen mistede sin selvstændighed. Her nævnes også de 12 eller 20 kongelige gårde.¹⁸

For Nielsen er de skriftlige kilder fortsat centrale med Wulfstans rejse og *Adam af Bremens krønike*. Nielsen henviser videre til Snorre Sturlassons *Kongesagaer* og *Flateyar-bogen*, inddrager de arkæologiske undersøgelser af vikingetidens og den tidlige middelalders gravpladser samt Gamleborg. Her er det nye materialet, som er fremkommet ved de mange arkæologiske undersøgelser siden 1930'erne, og følgende at kristningen efter gravpladserne at dømme havde et udstrakt forløb.

Anden opfattelse

Den anden opfattelse, dvs. samtidig annektering og kristning efter midten af 1000-årene, fremkom med arkæologen Klavs Randsborgs inspirerende, men kontroversielle bog *The Viking Age in Denmark* (1980). Runesten og sølvskatte var materielle omdrejningspunkter i en ny tolkning, hvor riget blev samlet af Jellingedynastiet gennem en ekspansion fra Jylland i vest mod Sjælland og Skåneland i øst med Bornholm og Blekinge som undtagelser. Runestenene skulle således som sten rejst af danske vasaller med titler være udtryk for den senere danske annektering og kristning af Bornholm.¹⁹

Det er Randsborgs tolkning, men kompletteret med oplysningerne i *Adam af Bremens krønike* og andre skriftlige kilder, som jeg uden tøven har præsenteret i artikler i tidsskriftet *Hikuin*, gentaget i *Bornholmske Samlinger*.²⁰

Til Randsborgs tolkning anslutter sig derefter flere andre arkæologer samt en tandlæge – Margrethe Watt i en artikel om Bornholms overgang fra vikingetiden til middelalderen;²¹ Hanne Wagnkilde og Torben Pind i to artikler som ellers fokuserede på undersøgelsen af de tidlige kristne gravpladser ved Grødby.²²

Også den historiske arkæolog Magdalena Naum fremhæver et samtidigt skifte på Bornholm for kongemagten og kristendommen. I en artikel og i hendes afhandling *Homelands lost and gained* (2008), hvor de tidlige kristne gravfelter er centrale, skriver hun, at der kan have været løsere alliancer med kongemagten og kristne begravelser allerede i 900-årene, men at kongemagten i perioden 1050–1100 styrkede sine politiske kontakter med og kontrol af Bornholm gennem bl.a. kristendommen. Hun ser således en formalisering af en længere tids udvikling.²³

Med den anden opfattelse, altså at Bornholm blev en del af Danmark og kristnet samtidigt ca. 1050–1100, er det arkæologiske materiale afgørende. Randsborg nævner ikke selv biskop Eginus eller Blod-Egil, men det gør flere, som efterfølgende skriver om Bornholm. Adam af Bremens krønike kommenteres med nogen kritik, og fortsat gives fortællingen om Blod-Egil.²⁴

Tredje opfattelse

Den tredje opfattelse, at Bornholm først blev en del af det danske rige i tiden 1100–50, mens kristningen skete i 1000-årene eller gradvist gennem 900- og 1000-årene, synes at være fremkommet omtrent samtidigt i Danmark og Sverige. Men det sker tilsyneladende uafhængigt af hinanden, hvor en svensk forsker henviser til svensk forskning, en dansk forsker til dansk forskning.

Det er Anna Lihammer, som med afhandlingen *Bortom riksbildningen* (2007) dels peger på en gradvis kristning fra 900-årenes slutning gennem 1000-årene med henvisning til dateringen af de tidlige kristne gravfelter, dels anser med møntcirkulationen som argument, at Bornholm ikke har været en del af Danmark ved 1100, i hvert tilfælde ikke monetært.²⁵

For møntbruget henviser Lihammer til afhandlingen af numismatikeren Cecilia von Heijne, *Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge og Halland* (2004), som påviser, at Bornholm havde en afvigende møntcirkulation, hvor Blekinge og Bornholm og Blekinge havde store ligheder i udviklingen (**fig. 2**). Engelske og siden tyske mønter dominerede helt frem til ca. 1130. Først derefter kom de danske mønter i flertal som i resten af landet.²⁶

Historikeren Michael H. Gelting er inde på samme linje, hvad gælder tidspunktet for Bornholms integrering i Danmark. I sin artikel "Lund, Dalby og Bornholm. Politik og mission i biskop Eginus tid" i antologien *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård* (2012) argumenterer han for, at Bornholm først kan være blevet en del af Danmark i 1080'erne under Knud den Hellige (1080–86) eller i begyndelsen af 1100-årene.²⁷

Gelting henviser til møntcirkulationen, ikke til von Heijne eller Lihammer, men til en publicering af skatten fra Store Frigård i Østermarie og en artikel af numismatikeren Jørgen Steen Jensen. Skatten havde et vikingetidspræg, men blev nedlagt efter 1106.²⁸ Videre peger Gelting på et muligt belæg i Slesvig Stadsret, hvor bornholmerne nævnes som "gæster", hvor han omdaterer byloven til Svend Estridsens regeringstid (1147–74). Endelig nævner han fortællingen om Knud den Hellige og Blod-Egil, som anledning til at han daterer "underlæggelsen" til kongens regeringstid.

Numismatikeren Gitte Tarnow Ingvardson med arbejds erfaringer fra både Danmark og Sverige har siden i adskillige artikler og to bøger mere indgående analyseret skattefund og møntcirkulation på Bornholm. Hun har i forlængelse af von Heijne også kommet frem til, at øen var en egen økonomisk og politisk enhed gennem 1000-årene og ind i 1100-årene. Publikationerne er især PhD-afhandlingen med titlen *Vikingskattenes mennesker. Bornholmske sølvskatte som aktører i det økonomiske, sociale, kulturelle og symbolske felt fra ca. 850 – ca. 1150* (2020) og en senere udgave på engelsk, *The Hoarding Vikings* (2025).²⁹

En variant på den tredje opfattelse er det, når runologen Lisbeth M. Imer i *Danmarks runesten* (2016) henviser til Ingvardson for, at Bornholm i 1000-årene var en egen økonomisk og politisk enhed i 1000-årene, men fastholder, at kristendommen kom til øen med biskop Eginus i 1060.³⁰

Fjerde opfattelse

Afsluttende kan en fjerde opfattelse konstateres, at Bornholm gradvist blev en del af det danske rige og kristnet i perioden 900–1200. Det er en opfattelse, som forekommer i artiklen "Bornholms førkristne landskab og bebyggelse" af arkæologerne Sofie Laurine Albris og Anders Pihl i antologien *Danmarks Stednavne 100 år* (2022). Det skrives, at "Øen sandsynligvis kom under dansk overherredømme i løbet af vikingetiden". Der henvises til, at Adam af Bremen skrev, at Bornholm var en del af Danmark, videre at Harald Blåtand skulle have indsat Vesete som sin jarl på øen ifølge *Jomsvikernes Saga*.³¹ Samtidigt henvises også til Ingvardsons studium af møntcirkulationen, der skulle vise, at Bornholm var en selvstændig økonomisk og politisk enhed endnu i 1000-årene. Og ifølge artiklen skulle Adam af Bremen have skrevet, at "kristendommen blev indført på Bornholm af ærkebispens i Lund omkring 1070". Men kristendommen fandtes tidligere, hvilket fremgår af de tidlige kristne gravfelter fra perioden ca. 900–1100.³²

Tolkningen er lidt modsigelsesfuld, da den beskriver et overherredømme med en jarl, og at Bornholm var en del af Danmark, men samtidigt at øen var økonomisk og politisk selvstændig. Og der forekommer nogle småfejl i dateringen af de tidlige kristne gravpladser og Eginus mission samt hans titel og tilhørighed. Men tolkningen åbner dog for et bredere perspektiv på udviklingen.

Fra Wulfstan til ødelæggelse af kongens borg

Der er tolv skriftlige oplysninger, som skulle være centrale for udviklingen: At Bornholm havde en egen konge ifølge Wulfstans rejsebeskrivelse, at jomsvikingen Vesete var

kongens jarl på Bornholm, at bornholmerne blev omtalt som "fremmede" i Slesvig stadsret, at Bornholm var en dansk havn, at biskop Eginio missionerede og kristnede Bornholm, at der blev krig mellem Eginio og hedningerne på Bornholm, at Knud den Hellige afsatte og senere henrettede Bornholms jarl Blod-Egil for ukristelig opførelse, at der fandtes kongsgårde på Bornholm, at ærkesædet i Lund fik skat af Bornholm, at Sven Grathe gav tre af øens herreder til ærkesædet, at en fjerdedel af eller hele Bornholm var kongelev, og at kongens borg på Bornholm blev ødelagt.

Bornholm egen konge ifølge Wulfstan

I en beskrivelse af den anglo-saksiske købmand Wulfstan, der rejste fra Hedeby (nuværende Tyskland) til Truso (nuværende Polen), blev nævnt Bornholm. Rejsebeskrivelsen findes som et tillæg til en oversættelse fra slutningen af 800-årene af teologen Paulus Orosius antikke værk *Historiarum libri VII adversus paganos* (Syv bøger historie mod hedningerne). Wulfstan oplyste om lande som han passerede til styrbord og bagbord – "til bagbord havde han Langeland, Lolland, Falster og Skåne; disse lande hører alle til Danmark. Så havde vi Bornholm til bagbord og de har deres egen konge. Så efter Bornholm havde vi de lande, som hedder først Blekinge, Møre, Øland og Gotland til bagbord, og disse lande tilhører sveerne."³³

Wulfstans rejsebeskrivelse er en samtidig skildring og troværdig. Bornholm havde en egen konge, og tilhørte hverken Danmark eller "sveerne". Om det så var kristent eller ej, fremgår ikke.

Vesete i Jomsvikingernes Saga og Kongesagaer

I *Jomsvikingernes Saga* blev på Svend Tveskægs tid nævnt Vesete fra Bornholm, som var far til Bue Digre, Sigurd Kåbe og Torgunna. Det er uvist, om han var hedning eller kristen. Og han nævnes aldrig med en titel, eksempelvis som jarl, mens andre får netop den titel. Derimod skrives det, at "Han råder over det fylke, som hedder Bornholm".³⁴ I Snorre Sturlassons *Kongesagaer*, blev Vesete nævnt i forbindelse med et gæstebud af Svend Tveskæg (ca. 985–1014). Vesete blev da omtalt som død, og at han var far til jomsvikingen Bue Digre samt Sigurd.³⁵

Vesete nævnes udtrykkeligt aldrig som jarl, men at han tilhørte de mægtigste i samfundet, kan der ikke være tvivl om. Han tilskrives en position som jarl eller modsvarende at dømme efter sagens formulering om, at han rådede over Bornholm. Og ved en plyndring af gårde søgte han rådgivning og forlig hos Svend Tveskæg. Det sluttede med, at hans søn Sigurd blev gift med en datter til en jarl.

Jomsvikingernes Saga lige som Snorre Sturlassons *Kongesagaer* blev nedskrevet på Island i 1200-årene. De er således langt fra begivenhederne, der skildres i tid og geografisk. *Jomsvikingernes Saga* beskrives som en blanding af "historieskrivning og fri fabulering", hvor forfatteren end ikke kender placeringen af Bornholm.³⁶ Så uanset om sagaerne har en historisk kerne eller ej, bringer de ingen oplysninger, som bidrager til spørgsmålene om Bornholms kristning eller forhold til det danske rige.

Slesvig Stadsret

Slesvig Stadsret er ikke bevaret i sin oprindelige udformning. Byen Ebeltoft fik i 1317 en bylov kopieret efter en anden by Horsens, der havde fået en kopi af Slesvigs Stadsret fra 1200-årene. Stadsretten fra Slesvig skulle være givet af en kong Svend med en "oldefar" kong Erik ifølge loven selv. Det er tidligere blevet formodet, at den derfor skulle være givet af Svend Grathe (1146–57) med faderen Erik Emune (1134–37) og farfaren Erik Ejegod (1095–1103). Men Michael H. Gelting har foreslået, at den oprindeligt i stedet skulle kunne være givet af Svend Estridsen, selv om denne ikke havde en forfader med navnet kong Erik.³⁷

Omdateringen har betydning, for i Slesvig Stadsret omtales arveret til "alle gæster fra hertugdømmet Sachsen, Frisland, Island, fra Bornholm og andre steder". Det skulle betyde, at bornholmerne lige som de fra øvrige områder var "fremmede", altså at Bornholm da endnu ikke var en del af Danmark.³⁸

Gelting mener, at formuleringen i loven om kong Svend som lovgiver må være ufuldstændig. At Svend Grathe næppe kunne være lovgiver med tanke på borgerkrigen under hans tid som konge. At øen må være blevet en del af Danmark årtier før Svend Grathe, da denne kunne bortgive dele af øen til ærkesædet, og øskatten allerede eksisterede i 1123. Svend Estridsen "er en langt mere sandsynlig kandidat" som lovgiver, da Hedeby blev erstattet af Slesvig i hans regeringstid. Og med henvisning til møntcirkulationen, at skulle det være rimeligt, at bornholmerne endnu behandledes som "gæster", altså fremmede", ved midten af 1000-årene.³⁹ Argumentationen er således bygget op i flere hypotetiske led, hvor en kong Svend accepteres som lovgiver, men ikke at denne skulle have haft en forfader med navnet kong Erik. Og Svend Grathe ikke skulle evne at lovgive, men dog kunne bortgive besiddelser.

Adam af Bremen om Bornholm som dansk havn

I *Adam af Bremens krønike* beskrives lidt modsigelsesfuldt, det som må være Bornholm. Her skrives "Sconien, som er den yderste danske landsdel, er nærmest en ø. Den er til alle sider omgivet af hav bortset fra en enkelt landtange, som i øst skiller sveonernes land fra Danien". Der skrives om øer, som "alle hører ind under danerne eller sveonerne, men også slaverne besidder nogle af dem", og her "Som den ottende nævnes den ø, som ligger nær Sconien og Gothien og hedder Holm, den mest besøgte danske havn og trofast ankerplads for de skibe, som sætter kursen mod barbarlandene og Grækenland."⁴⁰

Adam af Bremens krønike er en samtidig kilde forfattet i 1070'erne, men han var nok aldrig selv i det Norden, som han beskrev. Det kan forklare det lidt mærkelige ræsonnement. Men Bornholm var tilsyneladende dansk da.

Adam af Bremen om Egino

Adam af Bremens krønike beskriver også, hvordan biskop Egino skulle have missioneret og kristnet Bornholm, antagelig i 1060'erne, hvilket ofte citeres: "Således vandt han mange folk, der tidligere havde været hengivne til dyrkelse af afguder, for Kristus, først og fremmest de hedninge, der hedder pleicanerne, og befolkningen på øen Hulm i nærheden af goterne. De skal alle være blevet rørt til tårer over hans prædiken og have vist en sådan anger over deres vildfarelse, at de straks knuste deres afgudsbilleder og kappedes om at modtage dåben. Derpå kastede de deres skatte og alt, hvad de ejede, for

fødderne af biskoppen og tryglede ham tage imod det. Han afviste det og bød dem i stedet bygge kirker for pengene, bespise nødlidende, og frikøbe fanger, som der er mange af i disse egne.”⁴¹

Her kan det noteres, at Adam af Bremen formodentlig ville forherlige Egino, da han repræsenterede ærkesædet i Hamborg-Bremen, mens biskop Henrik, som var viet i England, beskrives meget negativt som doven og fordrunken. Beskrivelsen kan altså være overdrevet. Videre må det noteres, at Egino også missionerede i Blekinge (pleicanerne), i Skara i Västergötland og havde planlagt en mission til templet i (Gamle) Uppsala i Uppland, som ikke blev gennemført. Egino missionerede således udenfor Danmark, hvilket Gelting anvendte som argument for, at Bornholm endnu ikke var en del af det danske rige.⁴²

Brev fra 1100-årene

Den fredelige mission, som Adam af Bremen beskrev skulle modsiges af et brev fra abbed Gunterus til ærkebiskop Eskil i Lund fra omkring 1140, der kun er kendt fra et referat i en på polsk, der atter refereres i en svensk artikel på academia.edu. Ifølge brevet skulle der have været en krig mellem biskop Egino og hedningerne på Bornholm under Svends (Estridsen) regeringstid, som havde ødelagt en havn i Skåne, måske Ystad.⁴³ Da brevet og andre kilder (endnu?) imidlertid ikke er blevet præsenteret og analyseret på en overbevisende måde, som gør det muligt for andre at bedømme materialet, kan denne eventuelle oplysning ikke tillægges nogen betydning.

Knud den Hellige og Blod-Egil

Den islandske *Knytlinge Saga* har en udførlig fortælling om Knud den Hellige og Blod-Egil. Egil Ragnarsøn fra Jylland blev indsat som bestyrer på Bornholm af Knud den Hellige. Da han ved et tilfælde, hvor han var tørstig under et søslag med venderne, drak vand blandet med blod, fik han øgenavnet Blod-Egil. Kongen fandt en ”ukristelig handling” og beordrede ham at skrifte for en præst, hvilket han lovede, men ikke gjorde. Han blev derfor afsat som bestyrer af kongens gårde. Senere lod han dræbe besætningen og brænde et norsk købmandsskib, selv om kongen havde forbudt fortsatte vikingetogter, som han synes var en ”hedningeskik”. Blod-Egil indrømmede handlingen, og kongen lod ham derfor hænge.⁴⁴

Det fremgår af *Knytlinge Saga*, at Bornholm på Knud den Helliges tid var en del af det danske rige. Men det fremgår ikke, at Blod-Egil var hedning, selv om han valgte ikke at skrifte, og selv om han drog i viking.⁴⁵ Blod-Egil kaldes oftest for jarl eller høvedsmand i litteraturen, men sagaen skriver, at han fik ”styrelsen af Bornholm” og blev bestyrer af 9 af kongens gårde med ansvar for søforsvaret.⁴⁶ Og i sagaen bliver det kongens barske behandling af Blod-Egil, som bliver et vendepunkt, der leder frem til et oprør mod kongen og hans drab i en kirke i Odense. Med i ingen andre kilder ses en sådan forklaring.

Sagaen er forfattet på Island og næsten 140 år efter det, som beskrives, nemlig i første halvdel af 1200-årene, formodentlig af Óláfr Þorðarson hvítaskáld († 1259), Snorre Sturlassons nevø. Personen Egil Ragnarsøn og hændelserne nævnes ikke i andre kilder, men den findes i flere varianter.⁴⁷

Knytlinge Saga's fortælling om Knud den Hellige og Blod-Egil er en god og dramatisk historie om Bornholms sidste viking i 1080'erne. Den lokale tradition har endog identificeret Store Ravnsgård i Øster Marie som hans gård.⁴⁸ Men fortællingen er sandsynligvis en fiktion lige som dens hovedperson. Litteraturforskerne Bjarni Einarsson og Deniz Cem Gülen har begge ment, den første i en artikel i 1986, den anden i sin PhD-afhandling fra 2021, at historien om Knud den Hellige og Blod-Egil er en litterær konstruktion.⁴⁹

Gülen mener i sin PhD-afhandling *Understanding Knýtlinga saga* (2021), at forfatteren opfinder en person og et hændelsesforløb, der skulle vise Knud den Hellige som en kristen og retfærdig konge værdig af blive helgen og forklare, hvordan Bornholm blev integreret i Danmark. Forbilledet er Olav den Hellige af Norge, der blev erklæret som helgen omkring 1031, dvs. få år efter sin død i et oprør. Konkret kan fortællingen om kongen og Blod-Egil være inspireret af lignende forløb med Þórólfr Kveldúlfsson i *Egils Saga* og Hárekr i *Olav den Helliges Saga*. Þórólfr Kveldúlfsson var en fornem person og hedning, som fik magt af kongen i Hálogaland dvs. et fjernt liggende område, kongen blev inviteret til en fest, Þórólfr blev advaret efter at have opført sig dårligt, området tages fra ham, kongen begiver sig senere igen afsted og lader ham dræbe. Hárekr derimod var en enkel bonde og hedning, som lykkedes forbedre sin position, arrangere en fest for kongen og kom i hans tjeneste, bekrigede en konkurrent, der også var i kongens tjeneste, blev forliget, men gik siden over til Knud den Store (1018–35).⁵⁰

Hele historien, hvor velfortalt og dramatisk den end måtte være, må således sandsynligvis kasseres som kilde til Bornholms kristning og forhold til Danmark.

Kongsgårdene

Knytlinge Saga nævner også 12 kongsgårde på Bornholm, men *Flateyrbok* 20 kongelige gårde totalt.⁵¹

Oplysningerne forekommer i islandske kilder, dels *Knytlinge Saga* og dels i samlingshåndskriftet *Flateyrbok* fra 1380'erne. Det er således vanskeligt at vurdere troværdigheden af de varierende antal med tanke på afstanden i geografi og tid. Oplysningerne kan ikke anvendes til at belyse kristningen eller Bornholms forhold til det danske rige.

Øskatten

Ved flere tilfælde fremgår det, at ærkebisperne Asser og Eskild gav en del af "øskatten af Bornholm" til præbender, altså til underhold af kannikkeembeder ved domkirken i Lund. Det var relativt mindre beløb på 2–14 mark. Første gang skatten nævnes, er i 1133, og atter i 1145 og 1160'erne.⁵²

Kilderne er i sig selv troværdige – dels *Necrologium Lundense*, Lund domkirkes dødebog (**fig. 3**), som var nedskrevet samtidig med oplysningerne, dels flere samtidige breve. Hvilken skat det handler om, dens oprindelse eller størrelse totalt er imidlertid ukendt. Den eksisterede i 1123, da kryptens hovedalter blev indviet, for brevet fra 1133 bekræftede den tidligere donation. Det kan tænkes, at øskatten med et fast årligt beløb var en

skabelon for bispetiendet, der egentlig skulle være en andel af et tiende, som kunne variere fra år til år.⁵³

Svend Grathes gave

Ifølge Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*, Danmarkshistorien, skulle Svend Grathe have overladt "en stor del af øen Bornholm" til ærkesædet i Lund. Overdragelsen var en kompensation for, at ærkebiskop Eskil var blevet fængslet på initiativ af kongen.⁵⁴ Ifølge *Ældre Sjøllandske Krønike* skete overdragelsen i 1149, og det skulle handle om halvdelen af øen, mens *Ryd Klosters Årbog* alene nævner fængslingen det år.⁵⁵ Gavens omfang blev præciseret, da den blev stadfæstet af Valdemar Sejr i begyndelsen af 1200-årene. Gaven omfattede tre af Bornholms fire herreder, dvs. som det fremgår af andre kilder – Hasle (senere Nørre), Hennings (Øster) og Michlings (Sønder) herreder.⁵⁶

Saxo var antagelig kannik i Lund og skrev på sin krønike i årtierne omkring 1200. Han burde således være vel indsat i, hvad ærkesædet havde af besiddelser, og også hvordan de havde tilkommet. Ærkesædets besiddelse nævnes flere gange gennem middelalderen, hvor det fremgår, at det var de nævnte tre herreder. Oplysningen om besiddelsen fra Sven Grathes tid er således troværdig.

Kongelev

I håndskriftet *Kong Valdemars Jordebog* med fortegnelsen over såkaldte kongelev fra omkring 1231, altså kongsgårde eller krongods, nævnes Bornholm to gange: I listen står dels, at "Et Herred paa Burghændholm" er kongelev, dels sidst i fortegnelsen, at "Burghændaholm" er kongelev (**fig. 4**).⁵⁷

Så enten var et herred eller hele øen kongelev, måske fra begyndelsen hele øen og efter 1149 kun et herred. Herredet formodes da være Rønne, som kongen beholdt.

Lilleborg

Lilleborg blev sandsynligvis nævnt, men uden navn, i forbindelse med en hændelse i 1259, hvor den skulle være blevet ødelagt. Det er ifølge Erik Klippings anklager i 1260–61 mod ærkebisp, som blev gentaget af pave Urban IV i et brev i 1264: "Du har endvidere samlet en Hær og med den sendt Din Broder Anders i Forening med den velbyrdige Herr Jarmer, Fyrste af Rügen, paa Din Bekostning til Øen Bornholm, som tilhører Kongen og ligger i Lunds Stift, og der skal Du paa grusom Maade have ladet omtrent 200 af Kongens Mænd dræbe, beskattet de Overlevende af Kongens Mænd, ødelagt hans Borg i Bund og Grund og med Vold og Magt sat dig i Besiddelse af Øen".⁵⁸

Det er formodet, at det må handle om Lilleborg, som så blev indtaget af ærkebiskop Jakob Erlandsens allierede, broderen Anders Erlandsen og Jaromar af Rügen. Borgen skulle altså være blevet ødelagt i stridigheder mellem kong Christoffer I (1252–59) og ærkebisp.

Runesten

Runesten er et historisk-arkæologisk kildemateriale, som det materielle med tekst og billeder. Det handler om sten, der som regel har stået i landskabet tæt ved en storgård, vel synlig ved en vej eller på et gravfelt. Runesten er kendetegnet ved sine runeindskrift og kan have billeder. De fleste danske runesten er fra vikingetiden med dem i Jelling på Jylland, som de største og mest kendte. De fleste af de ca. 260 danske runestene er fra perioden 700–1100 i den gamle Danmark, som også omfattede Sydslesvig, Skåne, Halland og Blekinge. Langt de fleste af disse er fra perioden ca. 970–1020, og således rejst i en kristen tid.⁵⁹ At de fleste runesten var kristne, fremgår også af de yderst få, som fik et billede med en thorshammer, mens mange fik et kors.⁶⁰

Runesten er mindsten, der overvejende blev rejst over afdøde konger, dronninger og andre betydningsfulde personer, der kunne betegnes som thegn, dreng eller bonde – dvs. omdiskuteret, men antagelig modsvarende jarl, medlem af hirden og godsejer.⁶¹ De rejstes i en overgangsperiode, inden der blev etableret en kristen mindekultur. Tidligere kunne betydningsfulde personer få sin grav i et skib, et kammer eller en vognfading, og den døde kunne blive ledsaget af rige gravgaver. Senere med kristendommen blev selv vigtige personer gravlagt enkelt, i få tilfælde under et gravmonument eller en gravsten, gravlagt i en tegl-, sten- eller træbiste, eller endog uden kiste, og gravgaver forekom yderst sjældent. Derimod kunne kirken arrangere årlige dødsmesser for at erindre den afdøde og hjælpe personen gennem skærsilden.

De bornholmske runesten er relativt mange og rejst i en senere periode end de øvrige i Danmark. Hele 41 runesten er kendte fra øen fra tiden ca. 1025–1125.⁶² Men kan her være en risiko for, at dateringen af runestenene er påvirket af kundskab om Eginos mission og de tidlige kristne gravpladser med deres datering.

Mange blev opdaget, da nogle af de romanske kirker blev fornyet i 1800-årene. Aller flest runesten, henholdsvis 9, 6 og 6 kendes således fra Klemensker, Vester Marie og Øster Marie, hvor de middelalderlige kirker blev revet ned helt eller delvist. Stenene havde da længe været indmurede i kirkerne, synlige eller usynlige. Mange runesten må derfor endnu gemme sig i de urørte kirkemure.

Hele ni runesten har navne, som viser at de omtalte havde fået hedensk inspirerede navne – som Thorfast, Thorkild, Thorlak, Thorsten eller Frøbjørn – tre i Åker, to i Bodilsker og en i hver af Vester Marie, Øster Marie, Øster Larsker og Klemensker.⁶³ Men ingen bornholmske runesten har hedenske tekster eller billeder.

Fem runesten har titler – en med thegn i Åker,⁶⁴ tre med dreng i henholdsvis Ny Larsker, Vester Marie og Nyker⁶⁵ og en bonde i Klemensker.⁶⁶ En stor andel af runestenene er tydeligvis kristne, hvilket fremgår af de 18 sten med sjælebønner, påkaldelser af Gud, Guds moder/ Maria, Kristus eller Sankt Mikkel⁶⁷ – to i Åker, en i Bodilsker, to i Ny Larsker, tre i Vester Marie, en i Nyker, tre i Øster Marie, en i Øster Larsker, tre i Klemensker, en i Rutsker samt en i Knudsker⁶⁸ – og af de 10 sten om har indhugget et kors – to i Bodilsker, en i hver af Nylars, Vester Marie, Nyker, Øster Marie og Øster Larsker, to i Klemensker og en i Rø.⁶⁹

Et eksempel er Marvadstenen fra Klemensker (**fig. 5**), som nu står på kirkegården ved Hasle Kirke. Stenen prydes af et kors og bærer indskriften: "Ølak lod rejse denne sten efter sin fader Sasser, en velbyrdig bonde. Gud og sankt Mikkel hjælpe hans sjæl."⁷⁰

En sten fra Klemensker, nu indsat i kirkegårdsmuren, nævner ordet "ærkebiskops".⁷¹ Runestenen må være yngre end 1103–04, da Lund blev ophøjet til ærkesæde. Tidligere var Skandinavien underlagt ærkebispen i Hamburg-Bremen i Tyskland, som næppe blev nævnt på Bornholm.

Runestenene med deres datering viser, at Bornholm blev kristnet senere end det øvrige Danmark, men tilbyder ingen præcis kronologi, trods at det er blevet forsøgt at datere stenene.⁷² I perioden 1025–1125 var ikke nødvendigvis alle kristne, selv om der blev rejst runesten med kristne tekster eller billeder. Runesten kunne således rejses på gravfelter for at markere, at personen var kristen, mens andre endnu var hedninger, på samme måde som folk kunne demonstrere sin identitet med enten torshamre eller hængekors.

Deniz Cem Gülen har foreslået med henvisning til arkæologen Birgit Sawyers studier, at de bornholmske runesten kan være et tegn på en krise, mere konkret de nye kristnes reaktion mod, at øen kirkeligt og politisk blev underordnet Danmark.⁷³ Men noteres kan, at konger eller forholdet til Danmark ikke omtales på stenene.

Skattefund og mønter

Tidligt blev der opmærksomhed på skattefund og mønter i forhold til den politiske udvikling i overgangen mellem vikingetid og middelalder. Her er Bornholms skattefund og enkeltfundne mønter, de seneste årtier takket været en systematisk brug af metaldetektorer, usædvanlig mange.

Men først må nævnes Harald Blåtands korsmønter. Kongen startede omkring 975–80 en intensiv udmøntning af korsmønter for købmænd i Hedeby og for sine soldater. Disse er også påtruffet i Skåne, Blekinge og på Bornholm, lige som mange andre områder – Island, Norge, Sverige med Gotland, Polen, Tyskland.⁷⁴ De kan således ikke anvendes som et eventuelt argument for nogen dansk overhøjhed, da de netop er fundet i et udstrakt område, hvortil de kan være kommet gennem handel.

Cecilia von Heijne, påviste som nævnt i sin afhandling, at Blekinge og Bornholm viste store ligheder i udviklingen, hvor andelen danske mønter synker fra midten af 1000-årene og er relativ få frem ca. 1130.⁷⁵

Gitte Tarnow Ingvardson har fordybet billedet af skattefund og møntcirkulation. I hovedlinjerne bekræfter Ingvardson, hvad von Heijne iagttog. På den ene side skriver Ingvardson, at de blandede skattefund med umøntet og møntet sølv samt dominansen af udenlandske mønter viser, at Bornholm var en egen økonomisk og politisk enhed i 1000-årene og ind i 1100-årene. Men på den anden side skriver samme Ingvardson, at de mange skattefund i perioden ca. 990–1050 kan have sin årsag i en dansk annektering, og den efterfølgende mindskning både skyldes kristning og økonomisk stagnation. Kristningen skete først syd på Bornholm, hvor de tidlige kristne gravpladser findes, senere i nord, hvor skattefundene fortsatte.⁷⁶

Det tydelige eksempel på Bornholms sene udvikling er skatten fra Store Frigård, fundet i 1938, som med sit omfattende umøntede sølv har et traditionelt præg af vikingetid. Den består af ringe, smykker og beslag m.m. i sølv. 1085 hele mønter og ca. 140 brudstykker af mønter. De yngste mønter af den tyske kong Henrik V fra Goslar (1106–11) og biskop Reinhard af Halberstadt (1106–23) viser, at skatten må være nedlagt kort efter 1106.⁷⁷

Det må altså konstateres, at med hensyn til økonomiens udtryk ved møntcirkulationen skal vi ind i 1100-årene for at få en dominans af danske mønter. Men hvor vidt det skal tolkes, som at Bornholm ikke var en del af det danske rige, er mere usikkert. Og da skattefundene bliver få, er det vanskeligt at afgøre, hvornår de danske mønter kom at dominere.

Thorshamre og hængekors

Velkendt er støbeformen af klæbersten fra Trendgården i Nordjylland, hvor det var muligt, at både støbe thorshamre og kors. Støbeformen er dateret bredt til vikingetiden, en overgangsperiode mellem det hedenske og kristne. Thorshamre og kors, som folk kunne bære som smykker om halsen, blev således populære for at synliggøre tro og identitet, netop når de ikke længere var en selvklarhed.⁷⁸ Støbeform beredt til både det hedenske og kristne kendes ikke fra Bornholm, men mange thorshamre og hængekors.

Ifølge oversigter af arkæologen Jörn Staecker fra 1999 var 121 thorshamre da kendt i Nordeuropa, heraf 3 på Bornholm – i et skattefund fra Rømersdal i Åker (**fig. 6**), et enkeltfund fra Knudsker og antagelig et skattefund fra Krogegaard i Østerlarsker, hvor den yngste mønt er fra 1000-årene, men hvor thorshammeren er forsvundet.⁷⁹ Her kan en af thorshamrene altså bredt dateres til 1000-årene.

Staecker præsenterede også en oversigt over alle i 1999 kendte hængekors i det gamle Danmark samt Sverige, i alt 117, heraf et skattefund på Bornholm fra Skjeppinge i Rø, hvor den yngste mønt var med den tyske kejser Otto I (962–73).⁸⁰ Her findes altså en datering til sidste halvdel af 900-årene.

Adskilligt flere thorshamre og hængekors er fundet siden Staeckers oversigter på grund af de intensive undersøgelser med metaldetektor. Med hjælp af databasen "Museernes Samlinger" kan identificeres en støbeform for en thorshammer samt yderligere 11 thorshamre, videre 15 (hænge)kors. Men de er alle tilsyneladende enkeltfund, hvorfor de ikke kan dateres mere præcist.⁸¹

Så trods det store antal af thorshamre og hængekors kan de kun i de store linjer bidrage til spørgsmålet om kristningens kronologi. De første thorshamre optræder mere generelt i 800-årene, men flest er fra 900-årene som en reaktion mod missionen. Hængekorsene, med Skjeppinge i Rø som en tidlig undtagelse, tilhører de efterfølgende 1000-årene eller er yngre.⁸² Det var en overgangstid, hvor det var vigtigt for individet at markere identitet og tro. Nogle var hedninge, mens andre var kristne. Og for at formulere det enkelt om de få daterede bornholmske fund – hedninger synes at have eksisteret op i 1000-årene, og kristne fra sidste halvdel af 900-årene.

Tidlig kristne gravfelter

Det er blevet noteret, at de hedenske gravfelter, hvor de døde kunne være gravlagt i nord-syd og kremering forekom, skulle ophøre ved midten af 800-årene.⁸³ Der skulle således være mindst 100 år, hvorfra der tilsyneladende ikke kendes begravelser, hvilket er vanskelig at forklare. Men kan de hedenske grave være fejldaterede, så de strækker sig længere op i tid?⁸⁴

Det har længe været kendt, at Bornholm har vikingetids eller tidlig middelalderlige gravfelter, der ligger uden for de eksisterende kirkegårde. Gravfelterne kan dateres til slutningen af 900-årene og hele 1000-årene, hvor de døde lå orienterede øst-vest med hovedet i vest, men var begravet med gravgaver.

De to første tidlige kristne gravfelter blev beskrevet af amtmand Emil Vedel i *Bornholms Oldtidsminder og Oldsager* (1886). Det var på Slamrebjerg i Bodilsker (**fig. 7**) og ved Munkegård i Poulsker, hvor begge pladser var kendetegnet ved øst-vest orienterede grave med hovedet i vest, brug af trækister og gravgaver – hvæssesten, knive og lerkar. Ved Slamrebjerg kunne også iagttages små ”Jordkuller” over gravene. Johan Andreas Jørgensen undersøgte Slamrebjerg og Munkegård i 1877–78. Det er senere efter nye undersøgelser i 1997–99 blevet bedømt, at gravfeltet ved Munkegård kan have omfattet ca. 400 grave.⁸⁵ Yderligere to mulige pladser er blevet foreslået – Lillevang/ Sletten ved Gudhjem, tidligere Østerlarsker, Muleby i Nyker og Ellesgård i Poulsker.⁸⁶

To gravfelter ved Grødby i Aaker (**fig. 8**) er de bedst kendte. Det handler dels om et mindre gravfelt ved Runegård med 27 grave, der blev udgravet i 1982–84 og dels om et større 250 m nord derom ved Nordre Grødbygård med 516 grave, der blev undersøgt 1986–93. Ved det mindre ved Runegård, der er tolket som et gårdsgravfelt, er ingen kønsopdeling. Men ved det større Nordre Grødbygård, der med tanke på størrelsen omfattede 20–25 gårde, kan påvises en kønsopdeling, som er typisk for tidlig kristne kirkegårde, altså at mænd overvejende var gravlagt i syd og kvinder i nord. På begge gravfelter forekommer gravgaver. Ved Runegård har 15 (56 %) af 27 grave genstande – knive, hvæssesten, lerkar eller skår, perler, spænde og en mønt. Ved Nordre Grødbygård har 61 % af gravene fået gravgods – hvæssesten, knive, perler, pincetter, ringe, skår og lerkar, spænder, synåle, tenvægte og 123 mønter, ofte klippede halve eller kvarte mønter.⁸⁷

Mønter er de vigtigste udgangspunkter for dateringer af de tidlige kristne gravfelter. I en barnegrav fra Runegård blev fundet en såkaldt ”Otto Adelheid-penning”, dvs. en mønt udstedt af den tyske kejser Otto III og hans farmor Adelaide af Burgund fra 983 til 1040.⁸⁸ I omkring 60 grave fra Nordre Grødbygård er påtruffet mønter, den ældste fra ”Otto Adelheid”, men de fleste og yngste fra Svend Estridsens regeringstid (1047–74). Der var desuden engelske og tyske mønter fra 1000-årene samt vendiske penninge.⁸⁹ Ti mønter fra Munkegård daterer gravfeltet til 1000-årene. I en grav blev således fundet tre mønter – en tysk Otto Adelheid mønt fra Köln omkring 1000, en mønt fra Knud den Store omkring 1030–35 og fra Svend Estridsen omkring 1050–60. I andre grave en mønt fra Svend Estridsen (1047–74), fra Harald Hen (1074–80) og en tysk Eberhard mønt (1047–66) samt en arabisk dirhem fra Uqaylid dynastiet, sandsynligvis efter 996–97.⁹⁰ Gravfeltet ved Runegård er derfor blevet anset være ældst, måske anlagt i 900-årene og fortsat ind i 1000-årene, hvor det blev afløst af gravfeltet ved Nordre Grødbygård

etableret i anden halvdel af 1000-årene. Det store gravfelt ved Nordre Grødbygård skulle kunne have været i funktion frem til der blev etableret kirkegårde ved de nuværende kirker omkring 1150.⁹¹

Der er ikke noget, som entydigt vidner om gravfelterne på Bornholm var enten hedenske eller kristne. De gravlagte blev på begge pladser orienterede øst-vest med hovedet i vest (med tre undtagelser, hvor hovedet var i øst), hvilket tyder på, at de er kristne, men gravgaverne og fraværet af en tydelig afgrænsning med et dige eller et hegn, har de fælles med hedenske gravfelter. Men gravgaver kan være for rejsen efter døden til "paradiset" eller en anden verden, men nu tolket i en kristen sammenhæng.⁹²

De tidlige kristne gravfelter repræsenterer et overgangsfænomen mellem de hedenske gravfelter og de kristne kirkegårde – uden afgrænsning, tilsyneladende uden kirkebygninger og endnu med gravgaver. Gravfelterne kan være kristne fra en tid, hvor der endnu ikke var opført særlige kirkebygninger, men hvor ceremonier fortsat foregik i hallen.

Sammenlignes de tidlige kristne gravfelter på Bornholm med andre gravfelter i Danmark er der egentlig ikke nogen større forskel. Også her optræder kristne grave, med Ribe som en undtagelse, fra slutningen af 900-årene og gravgaver forekommer i en overgangstid. Ja, hedninge og kristne kunne tilsyneladende blive begravet på samme gravfelt som ved Fyrkat i Jylland og Trelleborg på Sjælland. Dateringen af overgangen er 950/975–1000/1025.⁹³ Det som er forskellen, er forekomsten af gravgaver gennem 1000-årene på Bornholm.

Tidlige kirker

Der er ikke påvist en tidlig generation af trækirker på Bornholm, selv om Adam af Bremen skrev, at biskop Egino bød bornholmerne bygge kirker. Selv påpegede jeg, de to bygningsfaser ved Å kirke, hvor koret tydeligvis er ældre end skibet at dømme efter et skifte i stenmaterialet, samt et byggestop ved Peders kirke.⁹⁴ Men det er kun et indicium – det behøver ikke have stået en trækirke før skibets opførelse.

Med tanke på kønsopdelingen på gravfeltet ved Nordre Grødbygård samt et næsten gravtomt område i midten bortset fra enkelte grave, hvor en er stensat, burde der her have stået en trækirke. Men trods at have ledt grundigt, findes der ingen spor. De kan være blevet bortpløjet, hvorfor nogen formoder, at der har stået en trækirke, ja næsten antager det, men det forbliver spekulation.⁹⁵

Så i hvert tilfælde foreløbig kan ikke spor af tidlige trækirker, hverken fra udgravninger eller påvisning af ældre genanvendt tømmer, bidrage til diskussionen om kristningen på Bornholm.

Sorte Muld, Gamleborg og Lilleborg i Almindingen

Sorte Muld i Ibsker kan som en vigtig centralplads gennem jernalderen og kendt for sine mange guldgubber føres ind i diskussionen om tilstedeværelsen af en lokal leder eller

kongemagt. Men Sorte Muld synes at miste sin betydning i slutningen af 800-årene eller begyndelsen af 900-årene.⁹⁶ Det er ved samme tid, som Wulfstan berettede, at Bornholm havde sin egen konge. Sorte Muld kan således have været central for en bornholmsk konge, men umiddelbart efter Wulfstans rejse blev forholdene på Bornholm forandret. Involverede forandringen en dansk kongemagt, hvilket er ren spekulation, kan det i hvert tilfælde ikke have været Harald Blåtand, for han var endnu ikke født.

Gamleborg i Almindingen er et markant og højtliggende monument. Det er en borg på en klippeknode med en jordvold af ler og kampesten. Jordanlægget måler ca. 285 x 110 m med oprindeligt to åbninger, en i nord og en i syd. Der findes tydeligvis flere faser. Ældst er jordvolden, derefter er mod vest dvs. landsiden bygget en 275 m lang stenmur, og i syd er åbningen blevet lukket med en mur, mens i stedet en muret port blev åbnet i sydvest.⁹⁷

Med tanke på borgens betydning har undersøgelserne været få, og relativt lidt er blevet publiceret. Der har været mindre udgravninger i 1951–55 og systematisk undersøgelse med metaldetektor i 1953, som har givet et fundmateriale fra vikingetiden, bl.a. et skålspænde, samt flest fund fra omkring 1100. Seneste undersøgelse var 2019 ved nordre port, hvor der blev påvist to tårnlignende udbygninger. Publiceringen handler om flere korte præsentationer, alt fra Vedels *Bornholms Oldtidsminder og Oldsager* (1886) til omtaler i oversigter over øens fortidsminder, arkæologi og turistseværdigheder eller borge alment samt en del på nettet, som ikke altid er troværdigt.⁹⁸

Gamleborg kan have været sæde for den bornholmske konge, for den danske konge, for den danske konges jarl, og Gamleborg kan være blevet umiddelbart eller senere afløst af den nærliggende Lilleborg – vi ved det ikke. Traditionen beskriver Gamleborg som jarlen Vesetes bolig.⁹⁹ Der findes ingen faste holdepunkter for datering af borgens anlæggelse eller ophør. Der er heller ingen omtale af Gamleborg i de skriftlige kilder i samtiden, ingen kobling til nogen konge eller jarl, bornholmsk eller dansk. Gamleborg i Almindingen kan, som borgen er kendt nu, ikke bidrage til at belyse kristning eller forholdet til Danmark.

Lilleborg i Almindingen (**fig. 9**) er en muret borg på en klippeknode ved Borresø i Almindingen, der er blevet opstemmet. Den måler ca. 76 x 41 m og består af en oval ringmur med et tårn og flere bygninger langs ringmurens inderside samt en forborg med ladegård. Der kan påvises flere faser.¹⁰⁰ Lilleborg er blevet anset for den danske konges borg på Bornholm, mens den yngre Hammershus tilhørte ærkesædet i Lund.

Lilleborg er omtalt i litteraturen om danske middelalderborge alment og i forbindelse med Bornholm. Undersøgelser og restaureringer 1811, 1820–22, 1887–88, af og til i perioden 1892–1928 og 1954–57 har givet et omfattende fundmateriale inklusive spor af kamphandlinger og brand.¹⁰¹

Nyere dateringer har vist at en tilflugtsborg findes på pladsen i 400-årenes slutning, altså i germansk jernalder. Ellers har borgen traditionelt været knyttet til Svend Grathe og hans gave til ærkesædet i 1149, og kan være fra midten af 1100-årene, men dateringen er usikker, og borgen kan også være yngre.¹⁰² Der er fundet 268 mønter, og hvis vi bortser fra romerske antikke mønter, er de ældste fra Knud III (tidligere V; 1147–

57) og de yngste fra Erik Klipping (1259–86). Enkelte genstande og de sene mønter viser, at borgen fortsat kan have været i brug efter 1259, måske til årtierne omkring 1300.¹⁰³

Hverken Gamleborg eller Lilleborg i Almindingen kan bidrage til belysning af kristningen på Bornholm. De fundne mønter på Lilleborg viser dog tilstedeværelsen af kongelig dansk magt på øen fra seneste i 1140'erne.

Bornholms kristning og forhold til Danmark

Forvirret? I så fald ikke så mærkeligt med tanke på de fire forskellige opfattelser i litteraturen og forskningen, og de mange forskellige og flertydige kilder. Hvilken opfattelse er mest korrekt? Eller behøves en femte opfattelse?

Det er forståeligt, at forholdet til kristningen og Danmark kan være følsomt. Den store Jellingestens ord er så klare. Harald Blåtand samlede Danmark og kristnede danerne. Historisk set har det danske og kristendommen været forenede i en egen identitet. Så skulle Bornholm være senere end alle andre? Og det er forståeligt, hvis det er trist at behøve give slip på Vesete og andre farverige personer i *Jomsvikingernes Saga* og kassere fortællingen i *Knytlinge Saga* om Blod-Egil, den sidste viking på Bornholm. Det er underholdende fortællinger, som fylder et hul i historien. Men lad os se nøjternt på kilderne.

Kristningen kan som i Birkeli's model være en langsom proces, hvor de første spor er tidlig kristne grave sent i 900-årene og fundet af et hængekors. Mission sker på Bornholm, hvor mange allerede er kristne, mens andre forbliver hedninge, som det fremgår af en thorshammer fra tiden. De hedenske personnavne på kristne runesten i 1000-årene kan vise, at overgangen fra hedenskab til kristendom da er noget relativt nyt, forudsat at navneskikken ikke fortsatte op i middelalderen.¹⁰⁴ En udvikling kan iagttages i de tidlige gravfelter fra små gårdsgravpladser til større med kønsopdeling, altså mere kollektive enheder. Gravgaver fandtes fortsat, men behøver ikke opfattes som noget hedensk. Først i 1100-årene med sognedannelsen og nye navne på bebyggelsen samt opførelsen af stenkirker skete en formalisering. Ophøret af begravelser med gravgaver kan således være udtryk for en øget kirkelig kontrol. På samme måde kan øskatten fra senest 1123 være udtryk for en formalisering af forholdet til stiftet med sæde i Lund. Den geografiske afstand til kongemagten og stiftsbyer samt fraværet af tidlige byer på Bornholm, der kunne fungere som indgange for den nye tro, udsatte ikke kristningen i sig, men dens formalisering.

Et overherredømme fra Harald Blåtands tid er en mulighed, sandsynlig, men kan ikke belægges, hverken med sagaer eller mønter. Men Adam af Bremen beskriver Bornholm som en dansk havn i 1070'erne, hvilket er et tungtvejende argument for et tilhørsforhold. Vi skal helt frem til Svend Grathes gave i 1149 og opførelsen af Lilleborg omkring samme årti for at have sikre vidnesbyrd om den danske konge har reel indflydelse på øen. Det er måske også ved samme tid, at danske mønter kommer at dominere cirkulationen.

Hvad så med Slesvig Stadsrets formulering om at bornholmerne var gæster dvs. blev anset for fremmede? Med den såkaldte *Ockhams rasekniv*, et udtryk for at vælge den enkleste løsning, kan det håndteres. I stedet for én indviklet og hypotetisk omdatering af byloven, kan den netop være udstedt af Svend Grathe, som havde en farfar som var en kong Erik, nemlig Erik Ejegod. Helt frem til 1140'erne var endnu bornholmerne behandlet som fremmede.

Som konklusion foreslås da en femte opfattelse, som alene bygger på de troværdige kilder, som foreligger om Bornholm, altså uden *Jomsvikingerne Saga* og *Knytlinge Saga*, uden Harald Blåtand, Vesete og Blod-Egil: Bornholm kan tænkes at gradvist være blevet en del af Danmark, men dansk kongelig kontrol kan ikke belægges før end i 1140'erne med Svend Grathe. Og kristning kan iagttages med de første tidlige kristne gravpladser sent i 900-årene og udvikles med større kønsopdelte gravfelter i 1000-årene, mission af biskop Egino i 1060'erne, øskat fra senest 1123 samt sognedannelse, nye sognenavne og stenkirker ved midten af 1100-årene. Altså, Bornholm blev en del af Danmark i 1140'erne, men gradvist kristnet i perioden 980–1150.

Udblik fra Bornholm

Særlig efter opløsningen af Jerntæppet, som havde delt Europa, åbnede der sig nye muligheder for at sammenligne regioner omkring Østersøen. Det tog sig mange udtryk, eksempelvis det store forskningsprojekt "Culture Clash or Compromise" (1998–2001), hvor den middelalderlige udvikling i Møre, Öland og Gotland blev sammenlignet med udviklingen i de baltiske lande Estland, Letland og Litauen.¹⁰⁵ Bornholm var ikke med i projektet, men det er indlysende, at Bornholm med sin placering i Østersøen altid har haft og været afhængig af kontakter over havet. Og der tegner sig et billede af en tidlig middelalderlig "Østersøkultur", som Hanne Wagnkilde og Torben Pind formulerede det på baggrund af gravskikken.¹⁰⁶

Det er nærliggende at sammenligne udviklingen på Bornholm med den i Blekinge, som nylig blev præsenteret i *Blekinges historia I–II* (2024). Her havde biskop Egino også missioneret ifølge *Adam af Bremens krønike*, men hvor Wulfstan berettede, at Blekinge tilhørte sveerne, fremgår det imidlertid ikke af Adam af Bremen.¹⁰⁷ Der var en langvarig overgang til kristendommen og sen integrering i Danmark. Overgangen fra hedensk kremering til jordfæstning skete i begyndelsen af 1100-årene, hvor også de lokale gravfelter blev afløst af kirkegårde. De danske mønter kom først at dominere cirkulationen fra midten af 1100-årene. Den store skat fra Johannishus, tæt ved centralpladsen Västra Vång, blev således nedlagt efter 1120 med en lille andel danske mønter. Valdemar den Store (1157–82) beordrede folk at undersøge "sære skrifttegn" i Blekinge, antagelig "Runamo" ved Bräkne-Hoby, hvilket fremgår af indledningen i Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*, men ikke at kongen selv skulle have været der. Og biskop Valdemar Knudsen af Slesvig kunne bortgive ejendomme i Blekinge i 1182, men de første helt sikre belæg på, at Blekinge var en del af Danmark, kom med omtale af kongelev i *Kong Valdemars Jordebog*. Et besøg af en dansk konge er belagt så sent som i 1332 eller 1360 med Valdemar Atterdag.¹⁰⁸

Også i landskabet Møre ved Kalmar og på Öland er udviklingen sen. I Möre blev gravfelter fortsat anvendt ind i 1100-årene og på Öland til omkring 1200. Endnu i 1100-

årene fandtes både hedninge og kristne. Og et korstog var således rettet mod området i 1123 – Kalmar leding. Öland kunne være skiftevis være sveerne og danskerne. En runesten ved Kalevi er således rejst sent i 900-årene eller omkring 1000 over en søkriger, der styrede over land i Danmark, lige som kirker og kongeligt gods, som peger mod dansk indflydelse op i 1200-årene. Den svenske kongemagt fik først kontrol over området fra midten af 1200-årene.¹⁰⁹

Gotland er lige som Bornholm en ø i Østersøen med en relativ selvstændig position og en både rig og omtumlede historie. Af *Gutasagaen* nedskrevet i 1200-årene fremgår det, hvorledes enkelte gotlændinge blev kristnet, inden øen overgik til kristendommen. Hvordan biskoppen af Linköping på fastlandet blev kontaktet, og det blev aftalt, at han skulle komme på visitation hvert tredje år og øen blev en del af stiftet på fastlandet. Men nogen bispetiende blev måske ikke gennemført før end i 1400-årene.¹¹⁰ De første hængeskors forekom i et skatte- eller depotfund efter 991, og den yngste thorshammer i et skattefund efter 1099.¹¹¹ Gotland er som Bornholm særdeles rig på skattefund med både umøntet og møntet sølv gennem 1000-årene. Arkæologisk kan også påvises, at i en overgang fandtes både hedenske og kristne gravfelter samtidigt og genbrug af ældre gravfelter. En egen identitet og skik blev fastholdt, således at mange blev gravlagt i sine finklæder med smykker på kirkegårdene op i 1200-årene, enkelte måske frem til 1400.¹¹² Gotland havde er skiftende forhold til sveerne og den svenske kongemagt. Gotland fik til forskel fra Bornholm en egen udmøntning fra ca. 1140.¹¹³ Øen betalte en årlig tribut eller lav skat til den svenske konge, men forblev ellers relativt selvstændig til omkring 1400, altså en tid efter den danske erobring i 1361.¹¹⁴

Øsel (Saaremaa) udenfor vestkysten af Estland var mål for adskillige korstog. Her overgik kremering som gravskik til jordfæstegrave omkring 1200, og i løbet af 1200-årene forsvandt gravgaverne.¹¹⁵ Estland med byen Tallinn blev erobret af Danmark og formelt kristnet i 1219, men kremering kunne fortsætte frem i 1500-årene, og fra tidligt i 1200-årene og endnu i 17-1800-årene fandtes gravfelter ved landsbyerne i de sydlige dele af landet, hvor de afdøde fik genstande med i gravene.¹¹⁶

Bornholm, Blekinge, Møre og Øland, Gotland, Øsel og Estland viser således hver deres udvikling, hvor ingen er identisk med den anden i kristning og forhold til kongemagten. Bornholm kan ligne Gotland i kristningen, dvs. den begyndte tidligt og blev fuldbyrdet i 1100-årene med sognedannelse og kirkebyggeri. Men hvor begge øer havde en gravskik med gravgaver gennem 1000-årene, fortsatte den på Gotland op 1200-årene og forblev relativt fri fra biskoppen. Bornholm blev lige som Blekinge integreret i Danmark i 1100-årene, Møre og Øland i Sverige også i 1100-årene eller senere, mens Gotland fortsatte som relativt selvstændig med en egen udmøntning.

Den egenartede kristning og forhold til kongemagten ved Østersøen er i samme områder, hvor arkitekturen kan være afvigende med flerfunktionelle kirker – det er en anden, velkendt, men endnu ikke klarlagt historie.¹¹⁷

Henvisninger

Litteratur

Acta Processus Litium inter Regem Danorum et Archiepiscopum Lundensem. (Udg.) Alfred Krarup & William Norvin. Hauniae 1932.

Adam af Bremens krønike. (Udg.) Allan A. Lund. Højberg 2000.

Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte. (Hrsg.) Bernhard Scheidler. Monumenta Germaniae Historica. Hannover/Leipzig 1917.

Albris, Sofie Laurine & Anders Pihl: Bornholms førkristne landskab og bebyggelse. Nogle ekstralingvistiske perspektiver på *Danmarks Stednavne 10. Danmarks Stednavne 100 år. Jubilæumsskrift i anledning af hundredåret for udgivelsen af bind 1: Samsøs Stednavne.* (Red.) Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen & Birgit Eggert. Navnestudier 46. København 2022. S. 199–247.

Andersson, Gunnar: *Gravspråk som religiös strategi. Valsta och Skälby i Attundaland i vikingatid och tidig medeltid.* Stockholm 2004.

Andrén, Anders: Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 49: 1, 1983. S. 31–76.

Andrén, Anders: *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna.* Kulturhistoriskt bibliotek. Stockholm/ Stehag 1997. (Også trykt som *Between Artifacts and Texts: Historical Archaeology in Global Perspective.* Contribution to Global Historical Archaeology. New York/ London 1998.)

Andrén, Anders: A petrified patchwork. The rune-stone at Karlevi and the early history of Öland. *On the Road. Studies in Honour of Lars Larsson.* (Eds.) Birgitta Hårdh, Kristina Jennbert & Deborah Olausson. Acta Archaeologica Lundensia in 4°, No. 26. Stockholm 2007. S. 295–300.

Andren, Anders: *Det medeltida Gotland. En arkeologisk guidebog.* Lund 2011.

Andrén, Anders: Kommentar. *Gutasagan. En gotländsk krönika.* Visby 2020. S. 21–79.

Andrén, Anders, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere (eds.): *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions.* Vägar till Midgård 8. Lund 2006.

Anglert, Mats: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund 1995.

Anglert, Mats: Landskap, bebyggelse och makt under yngre järnålder och medeltid. *Möre – historien om ett småland.* (Red.) Gert Magnusson. Kalmar 2001. S. 485–516.

Bately, Janet: Text and translation. *Ohthere's Voyages: A late 9th-century account of voyages along the coasts of Norway and Denmark and its cultural context.* (Eds.) Janet Bately & Anton Englert. Maritime Culture of the North 1. Roskilde 2007. S. 40–50.

Beskow, Per: Runor och liturgi. *Nordens kristnande i europeiskt perspektiv*. (Red.) Per Beskow & Reinhart Staas. Occasional Papers on Medieval Topics 7. Skara 1994. S. 16–36.

Birkeli, Fridtjov: *Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Hist.-Filos. Klasse, Ny Serie 10. Oslo 1973.

Blomkvist, Niels: *The Discovery of the Baltic. The Reception of a Catholic World-System in the European North (AD 1075–1225)*. The Northern World 15. Leiden 2005.

Christensen, Aksel E.: *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden*. København 1976. (1. udgave 1945)

Cour, Vilhelm La: *Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede*, I–II. København 1972.

Dahlbäck, Göran: När blev Upplands bönder kristne? Ett mentalitetsskifte speglad i personnamnsskicket. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok* 1997. S. 166–179.

Danmarks gamle Købstadslovgivning, 1–5. (Red) Erik Kroman. København 1951–1961. (Forkortes DGKL)

Danmarks Runeindskrifter, Text-Atlas. (Udg.) Lis Jacobsen & Erik Moltke. København 1941–42. (Forkortes DR)

Danmarks middelalderlige annaler. (Udg.) Erik Kroman. København 1979.

Diplomatarium Danicum/ Danmarks Riges Breve 1: 1ff. (Udg.) Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938-. (Forkortes DD/ DRK)

Einarsson, Bjarni: On The "Blóð-Egill" Episode In *Knýtlinga Saga*. *Sagnaskemmtun. Studies in Honour of Hermann Pálsson on his 65th birthday, 26th May 1986*. (Eds.) Rudolf Simek, Jónas Kristjánsson & Hans Bekker-Nielsen. Wien/ Köln/ Graz 1986. S. 41–47.

Flateyjarbok. En samling af Norske Konge-sagaer, I–III. (Udg.) Carl Richard Under & Guðbrandur Vigfússon. Christiania 1860–68.

Fornmanna Sögur, Eptir gömlum handritum, I–XII. Kapumannahöfn 1825–37.

Gelting, Michael H.: Lund, Dalby og Bornholm. Politik og mission i biskop Eginos tid. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. (Red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum for Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm 2012. S. 101–111.

Gelting, Michael H.: Kong Svend. Slesvig Stadsret og arvekøbet i de jyske købstæder. Spor af Danmarks ældste købstadsprivilegier. *Svend Estridsen*. (Red.) Lasse C.A. Sonne & Sarah Croix. University of Southern Denmark Studie in History and Social Sciences 528. Odense 2016. S. 195–216.

Gelting; Michael H.: The Christianization of Denmark. *The Christianization Process*. (Eds.) Jens Peter Schjødt, John Lindow & Anders Andrén. The Pre-Christian Religion of the North, IV. History and Structures. Turnhout 2020. S. 1581–1622.

Gustin, Ingrid: Vikingatida skattfynd i Blekinge. *Blekinges historia*, I. (Red.) Peter Carelli, Anders Häggström, Lars Malmgren & Lynn Åkesson. Karlskrona 2024. S. 333–346.

Gülen, Deniz Cem: *Understanding Knýtlinga saga*. PhD-thesis, University of Aberdeen 2021. (Electronic theses: abdn.primo.exlibrisgroup.com/discovery/delivery/44ABE_INST:44ABE_VU1/12205154970005941)

Hansson, Martin: Från fornnordisk tro till reformation – gravar, kristnande och kyrkobygge (ca 600–1658). *Blekinges historia*, I. (Red.) Peter Carelli, Anders Häggström, Lars Malmgren & Lynn Åkesson. Karlskrona 2024a. S. 245–277.

Hansson, Martin: Blekinge och Danmark – herravälde, kungamakt och riksbildning (ca 600–1658). *Blekinges historia*, I. (Red.) Peter Carelli, Anders Häggström, Lars Malmgren & Lynn Åkesson. Karlskrona 2024b. S. 297–325.

Hauberg, P(eter): Lilleborg. *Bornholmske Samlinger* I: 6, 1911. S. 133–149.

Heijne, Cecilia von: *Särpräglad. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca. 800–1130)*. Stockholm Studies in Archaeology 31. Stockholm 2004.

Heimskringla. Nóregs konunga sogur av Snorri Sturluson, I–IV. (Udg.) Finnur Jónsson. København 1893–1901.

Hermansen, J. V. V.: Gamleborg i Almindingen. *Bornholmske Samlinger* I: 17, 1926. S. 70–78.

Højgaard Holm, Lilliane: De bornholmske runesten og deres indskrifter. *Bornholmske Samlinger* IV: 8, 2014. S. 260–299.

Imer, Lisbeth: The Danish runestones – when and where? *Danish Journal of Archaeology* 2014, 3: 2 (2015). S. 164–174.

Imer, Lisbeth M.: *Danmarks runesten. En fortælling*. København 2016.

Imer, Lisbeth M. & Laila Kitzler Åhfeldt: "Krist hjælpe hans sjæl vel" – opdagelsen af Knudsker-stenen på Bornholm. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2019. S. 114–123.

Ingvardson, Gitte Tarnow: The Monetary History of Bornholm in the Early Middle-Ages – Regional Variation in Eastern Denmark. *Monetary History of the Baltics in the Middle-Ages (12–16th C.)*. International symposium in Tallinn, 9–10 Dec. 2010. (Eds.) Tiina Kala et al. *Varia historica* VI. Tallinn 2012. S. 208–214.

Ingvardson, Gitte Tarnow: Alene i Østersøen? Bornholm i vikingetiden. *Vikingetiden i Danmark. Tekster skrevet til Jørgen Poulsen i anledning af den eksperimentelle og formidlende arkæologi, som Vikingebyen i Albertslund har praktiseret og udviklet fra 1992 til 2012.* (Red.) Henriette Lyngström & Lone G. Thomsen. Arkæologi på Saxo-instituttet. København 2013. S. 187–190.

Ingvardson, Gitte Tarnow: Trade and Power – Bornholm in the late Viking Age. *Northern Worlds – landscapes, interactions and dynamics.* Proceedings of the Northern Worlds Conference, Copenhagen, 28–30 November 2012. (Ed.) Hans Christian Gulløv. Copenhagen 2014. S. 325–337.

Ingvardson, Gitte Tarnow: Et sted midt mellem – Svend Estridsen og 1000-tallets mønthistorie. *Svend Estridsen.* (Red.) Lasse C.A. Sonne & Sarah Croix. University of Southern Denmark Studie in History and Social Sciences 528. Odense 2016. S. 135–157.

Ingvardson, Gitte Tarnow: As Long as it Glitters: A Re-evaluation of the Mixed Silver Hoards of Bornholm, Denmark. *Silver, Butter, Cloth: Monetary and Social Economics in the Viking Age.* (Eds.) Jane Kershaw, Gareth Williams, Søren Sindbæk & James Graham-Campbell. Oxford 2018. S. 32–56.

Ingvardson, Gitte Tarnow: *Vikingskattenes mennesker. Bornholmske sølvskatte som aktører i det økonomiske, sociale, kulturelle og symbolske felt fra ca. 850 – ca. 1150*, 1–2. PhD afhandling, Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet 2010.

Ingvardson, Gitte T.: *The Hoarding Vikings.* Routledge Archaeologies of the Viking World. London/ New York 2025.

Isler, Rikke: Genstandene fra Lilleborg. *Bornholmske Samlinger* III: 18, 2004. S. 69–86

Jensen, Jørgen Steen: Møntfornyelsen (*Renovatio monetæ*) i Danmark indtil år 1200. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1996. S. 130–136.

Jensen, Jørgen Steen: Udbredelsen af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca. 600 – ca. 1150. *Hikuin* 35, 2008. S. 151–160.

Jensen, Jørgen Steen, Kirsten Bendixen, Niels-Knud Liebgott & Fritze Lindahl: *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050 til c. 1550*, I–II. Nordiske fortidsminder serie B, 12.1-2. København 1992.

Jomsvikingerne Saga, Harald Blåtand, Svend Tveskæg og Vikingerne i Jomsborg. (Udg.) Helle Degnbol & Helle Jensen. København 1978.

Jørgensen, J(ohan) A(ndreas) 1900–1901: *Bornholms Historie*, 1–2. Rønne. (Ny udgave Rønne 2008)

Kitzler Åhfeldt, Laila & Lisbeth M. Imer: Rune Carvers and Sponsor Families on Bornholm. *Danish Journal of Archaeology* 2019, 8. S. 1–21.

Klevnäs, Alison, Cecilia Ljung, Astrid A. Noterman & Emma Brownlee: Groundbreakers. Human Remains and Radiocarbon Dates from the First Burials in Churchyards on Gotland. *Current Swedish Archaeology* 32, 2024. S. 65-98.

Klindt-Jensen, Ole m.fl.: *Bornholm i folkevandringstiden og forudsætningerne i tidlig jernalder*. Nationalmuseets Skrifter, Større beretninger II. København 1957.

Knyttingsesagaen. Knud den Store, Knud den Hellige, deres Mænd, deres Slægt. (Udg.) Jens Peter Ægidius, Hans Bekker-Nielsen & Ole Widding. København 1977.

Kofoed, Karl M.: *Bornholms Kirkehistorie med Kulturskildring i Oldtid, Middelalder og Reformationstid*, I-II. Rønne 1920–33.

Kofoed, Karl M.: *Bornholmske Sagn og Sagaer samlet og genfortalt*. København 1928.

Kong Valdemars Jordebog, 1–3. Svend Aakjær. København 1926–45.

Lihammer, Anna: *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund Studies in Historical Archaeology 7, 2007. Lund.

Lindkvist, Thomas: *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidlig medeltid*. Opuscula Historia Upsaliensia 1 Uppsala 1988.

Lund, Niels (red.): Ottar og Wulfstan. *Ottar og Wulfstan – to rejsebeskrivelser fra vikingetiden*. Roskilde 1983. S. 7-31.

Moesgaard, Jens Christian: Udbredelsen af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca. 600 – ca. 1150. *Hikuin* 35, 2008. S. 133–150.

Moesgaard, Jens Christian m.fl.: *King Harold's Cross Coinage. Christian Coins for the Merchants of Haithabu and the King's Soldiers*. PNM, Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History 20: 2. Copenhagen 2015.

Moltke, Erik: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976.

Myrberg, Nanouschka: *Ett eget värde. Gotlands tidigaste myntning, ca. 1140–1220*. Stockholm Studies in Archaeology 45. Stockholm 2008.

Mägi, Marika: *At the Crossroads of Space and Time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel) 9th–13th centuries AD*. CCC Papers 6. Tallinn 2002.

Naum, Magdalena: Early Christians, Immigrants and Ritualized Practice. A Case Study of South-eastern Bornholm. *LAR, Lund Archeological Review* 2005–2006 (2007). S. 17–36.

Naum, Magdalena: *Homelands lost and gained. Slavic migration and settlement on Bornholm in the early Middle Ages*. Lund Studies in Historical Archaeology 9. Lund 2008.

Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas necrologium. (Utg.) Lauritz Weibull.
Monumenta Scaniae Historica. Lund 1923.

Nielsen, Finn Ole Sonne: *Forhistoriske interesser.* Rønne 1996.

Nielsen, Finn Ole Sonne: *Middelalderens Bornholm.* Rønne 1998.

Nielsen, Finn Ole Sonne: Den arkæologiske virksomhed 2019. Trykt i: *70 år med Bornholm, 50 år med Bornholms arkæologi. Festskrift til Finn Ole Sonne Nielsen.* (Red.) Jens Berthold & René Laursen. Rønne 2019. S. 207–238.

Nielsen, Finn Ole Sonne, Lauritsen, Leif Plith, Pentz, Peter: To forsvarsværker i et grænseland. *Togtet. På rejse i vikingernes verden.* (Red.) Jeanette Varberg & Peter Pentz. København 2021. S. 279–293.

Nielsen, Finn Ole & Kofoed, Gerda: *Fortidsminder på Bornholm.* 3. udgave. Rønne 2006.

Nielsen, Finn Ole Sonne & Benny Staal: Bornholm's fortresses: status and perspectives from the Neolithic to Medieval Periods. *Runsa borg. Representative Life on a Migration Period Hilltop Site – a Scandinavian Perspective.* Papers from the project Runsa borg, Uppland 2. (Red.) Michael Olausson. Östersund 2014. S. 255–284.

Nielsen, Leif Christian: Hedenskab og kristendom. Religionsskiftet afspejlet i vikingetidens grave. *Høvdingesamfund og Kongemagt.* (Red.) Peder Mortensen & Birgit. M. Rasmussen. Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2. Højbjerg 1991. S. 245–267.

Nilsson, Bertil (red.): *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv.* Projektet Sveriges kristnande, Publikationer 5. Uppsala 1996.

Nordeide, Sæbjørg Walaker: *The Viking Age as a Period of Religious Transformation. The Christianization of Norway from AD 560–1150/1200.* Studies in Viking and Medieval Scandinavia 2. Turnhout 2011.

Olsen, Rikke Agnete: *Danske middelalderborge.* Aarhus 2011.

Pedersen, Anne: Religiøse symboler i vikingetidens arkæologiske materiale. *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.–7-februar 2003.* (Red.) Niels Lund. Roskilde 2004. S. 60–74.

Pernler, Sven-Erik: *Gotlands medeltida kyrkoliv – biskop och prostar.* Visby 1977.

Price, T. Douglas, Magdalena Naum, Pia Bennike, Niels Lynnerup, Karin Margarita Frei, Hanne Wagnkilde, Torben Pind & Finn Ole Nielsen: Isotopic investigation of human provenience at the eleventh century cemetery of Ndr. Grødbygård, Bornholm, Denmark. *Danish Journal of Archaeology* 1: 2, 2012. S. 93–112.

Randsborg, Klavs: *The viking Age of Denmark. The Formation of a State.* London 1980.

- Roesdahl, Else: *Danmarks vikingetid*. København 1980.
- Roesdahl, Else: En gravplads fra tidlig kristen tid – Fyrkat. *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.–7-februar 2003*. (Red.) Niels Lund. Roskilde 2004. S. 153–158.
- Rosborn, Sven: *Cistercienserkloster i Skåne*. 2023. (www.academia.edu)
- Roussell, Aage: *Danmarks Middelalderborge*. Mennesket og Kulturen 2. Kjøbenhavn 1942.
- Ryd Klosters Årbog. (Udg.) Rikke Agnete Olsen. Højbjerg 1989.
- Sawyer, Birgit: *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford 2000.
- Sawyer, P(eter) H. *Kungar och vikingar. Norden och Europa 700–1100*. Stockholm 1985.
- Saxo Grammaticus: *Gesta Danorum, Danmarkshistorien*. (Udg.) Karsten Friis-Jensen & Peter Zeeberg. København 2005. (forkortes Saxo)
- Schjødt, Jens Peter, John Lindow & Anders Andrén (eds.): *The Pre-Christian Religions of the North. History and Structures*, I-IV. Turnhout 2020.
- Seehusen, Christina: *Hammershus og Bornholms andre borge*. Rønne 2017.
- Serlander, Daniel: *"Jag säger er att om de tiger, kommer stenarna att ropa". Runstenar och kristendom på Bornholm*. C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologisk institutionen, Lunds universitet, ht 1994. Lund.
- Sjællandske Krønike*. (Udg.) Rikke Agnete Olsen. Højbjerg 1981.
- Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og Slave*. Danmarkshistorie uden retouche 3. København 1971.
- Snorre Sturlasson, *Kongesagaer*. Oslo 1975.
- Sogur Danakonunga. 1. A Sogubrot af Fornkonungum. 2. Knytlinga Saga*. (Udg.) Carl af Petersens & Emil Olson. Samfundet til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur XLVO. København 1919–25.
- Staecker, Jörn: Searching for the Unknown. Gotland's churchyards from a Gender and Missionary perspective. *LAR, Lund Archaeological Review* 1996, s. 63–86.
- Staecker, Jörn: *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingenzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Sweden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 23. Stockholm 1999a.

Staecker, Jörn: Thor's Hammer – Symbol of Christianization and Political Delusion. *Lund Archaeological Review* 5, 1999b. S. 89–104.

Staecker, Jörn: In atrio ecclesiae. Die Bestattungssitte der dörflichen und städtischen Friedhöfe im Norden. *Lübecker Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD*. (Ed.) Muntis Auns. CCC-papers 5. Riga 2001. S. 187–258.

Svanberg, Fredrik: *Death Rituals in South-East Scandinavia, AD 800–1000*. Decolonizing the Viking Age 1–2. *Acta Archaeologica Lundensia*, Series in 8 No, 43 og Series in 4° No. 24. Stockholm 2003.

Søvsø, Morten: *Ribe 700–1050. From Emporium to Civitas in Southern Scandinavia*. Ribe Studier 2. Jutland Archaeological Society Publication 113. Aarhus 2020.

Theliander, Claes: *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskickets förändring 700–1200*. Gotarc, Series B, Gothenburg Archaeological Theses 40. Göteborg 2009.

Thunmark-Nylén, Lena: Samfund och tro på religionsskiftets Gotland. *Medeltidens födelse*. (Red.) Anders Andrén. Symposier på Krapperrups borg 1. Nyhamnsläge 1989. S. 213–232.

Valk, Heiki: *Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD*. CCC papers 3. Visby/Tartu 1999.

Vedel, E(mil): *Bornholms Oldtidsminder og Oldsager*. Kjøbenhavn 1886

Wagnkilde, Hanne: Forsinket trosskifte. *Skalk* 1996: 3. S. 6–11.

Wagnkilde, Hanne: Slaviske træk i bornholmske grave fra tiden omkring kristendommens indførelse. En oversigt over gravpladser og skattefund fra 1000-tallet på Bornholm. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1999: 2. S. 3–20.

Wagnkilde, Hanne: Gravudstyr og mønter fra 1000-tallets gravpladser på Bornholm. *Hikuin* 27, 2000. S. 91–106.

Wagnkilde, Hanne & Pind, Torben: En gravplads ved Ndr. Grødbygård i Åker fra tiden omkring kristendommens indførelse. *Fra Bornholms Museum* 1989–1990 (1991). S. 53–66.

Wagnkilde, Hanne & Torben Pind: Tæt på 1000-tallets indbyggere i Aaker sogn. *Bornholmske Samlinger* III: 10, 1996. S. 167–186.

Watt, Margrethe: Det antikvariske arbejde. *Fra Bornholms Museum* 1983 (1984). S. 25–31.

Watt, Margrethe: En gravplads fra sen vikingetid ved Runegård, Åker. *Fra Bornholms Museum* 1984–85 (1986). S. 77–100.

Watt, Margrethe: Bornholm mellem vikingetid og middelalder. *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988*. (Red.) Jørgen Steen Jensen m.fl. København 1988. S. 105–122.

Watt, Margrethe: Sorte Muld før og nu. *Sorte Muld*. (Red.) Christian Adamse,, Ulla Lund Hansen, Finn Ole Sonne Nielsen & Margrethe Watt. Rønne. S. 16–27

Wienberg, Jes: Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Hikuin* 12. Højbjerg 1986. S. 45–66. (Også trykt i *Bornholmske Samlinger* III: 3, 1989. S. 9–28.)

Wienberg, Jes: Historical Archaeology in Sweden. *PCA, European Journal of Post-Classical Archaeologies* 4, 2014. S. 447–470. (Også trykt forkortet som "Historical Archaeology in Sweden: from the Middle Ages to Modernity", *Medieval Archaeology in Scandinavia and Beyond: History, trends and tomorrow*. (Eds.) Mette Svart Kristiansen, Else Roesdahl & James Graham-Campbell. Aarhus 2015. S. 155–174.)

Wienberg, Jes: Från Hunnestad till Lund – ett monument skiftar mening. *Kulturens årsbok* 2018. S. 110–129.

Zahrtmann, M(arius) K(ofoed): Fra Hedenold til Kristendom. Blade af Bornholms Historie. *Bornholmske Samlinger* I: 6, 1911. S. 97–132.

Zahrtmann, M(arius) K(ofoed): *Borringholmerens Historiebog*, I–II. Rønne 1934–35.

Aarsleff, Esbern: Fund fra vikingetiden. *Sorte Muld*. (Red.) Christian Adamse,, Ulla Lund Hansen, Finn Ole Sonne Nielsen & Margrethe Watt. Rønne. S. 118–121.

Hjemmesider

Museernes samlinger:

www.kulturarv.dk/mussam/Forside.action;jsessionid=1E4EE9D110F1B8F0AB3CFA23F4CB7E23

Bornholms oldtid ved Mogens Jensen:
bornholmsoldtid.dk

Forfatterens navn og adresse:

Jes Wienberg
Lunds Universitet
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192
SE-221 00 Lund, Sverige
Jes.Wienberg@ark.lu.se

Illustrationer

Fig. 1. Den store runesten i Jelling, siden med Kristusfiguren. Stenen har indskriften "Kong Harald bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og efter Thyra sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne." Foto: Roberto Fortuna, Nationalmuseet, okt. 2010.

Fig. 2. Regionale forskelle omkring 1100 i Sydsandinavien at dømme efter møntcirkulationen. Efter von Heijne 2004, s. 166.

Fig. 3. *Necrologium Lundense* med oplysning om øskatten: "De censu in borrondæholm" i første linje i tredje stykket. Lunds universitetsbibliotek.

Fig. 4. Bornholm eller "Borghændæholm" i listen over kongelev i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1230. Kungliga biblioteket, Stockholm.

Fig. 5. Runestenen fra Marevad, Klemensker 4, DR 402. Foto: Roberto Fortuna, Nationalmuseet, nov. 2014.

Fig. 6. Thorshammer fra Rømersdal, Aaker. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet,

Fig. 7. Gravfelt ved Slamrebjerg. Efter Vedel 1886, s. 347.

Fig. 8. Gravfelter ved Grødby. Efter Wagnkilde & Pind 1996, s. 168.

Fig. 9. Ruinen af Lilleborg. Foto: Jes Wienberg, sep. 2025.

¹ Wienberg 1986, s. 45–47; 1989, s. 9–11.

² Wienberg 2014; 2015.

³ Andrén 1997, s. 150–182; 1998, s. 145–177.

⁴ DR Text sp. 65–82, nr. 42.

⁵ Søvst 2020, s. 185–200.

⁶ DR Text sp. 336–339, nr. 284; Moltke 1976, s. 202–204; Wienberg 2018; fem sten fra monumentet er nu udstillet i indgangspartiet til Historiska museet i Lund; den femte sten blev genfundet i 2020.

⁷ Sammenfattende publikationer: Nilsson 1996; Andrén m.fl. 2006; Schjødt m.fl. 2020; særlig Gelting 2020 om kristningen af Danmark.

⁸ Svanberg 2003, 2, s. 121–130 om Bornholms grave; Theliander 2009; Nordeide 2011 med begrebet "ports of faith", oftest tidlige byer som indgange for den nye tro jfr. s. 311, 323.

⁹ Birkeli 1973, s. 14; jfr. Nordeide 2011, s. 322–323 med fem faser.

¹⁰ Anglert 1995, s. 152–165 med s. 198 note 1.

¹¹ Lihammer 2007.

¹² Christensen 1976; Andrén 1983; Sawyer 1985, især s. 180–184; Lindkvist 1988, s. 31–58.

¹³ Inspiration fra undersøgelsen i von Heijne 2004. Periodiseringen efter Moesgaard 2008 og Jensen 2008 om den danske udmøntning.

¹⁴ Jørgensen 1900–01, I, s. 37–56.

¹⁵ Zahrtmann 1911; 1934–35, I, s. 48–58.

¹⁶ Kofoed 1920, s. 16–17, 29–38. En helt anden læsning af Kofoed, som jeg ikke kan finde belæg for, er, at han skulle have antydnet en kristning med Ansgars mission på vej til Birka omkring 830 jfr. Wagnkilde & Pind 1996, s. 182; Wagnkilde 2000, s. 91 jfr. citat fra Kofoed 1920, s. 18.

¹⁷ Jørgensen 1900–01, I, s. 40 note.

¹⁸ Nielsen 1996, s. 51, 53, 55; 1998, s. 13, 16–17.

¹⁹ Randsborg 1980, s. 33, 43–44.

²⁰ Wienberg 1986, s. 45–47; 1989, s. 9–11.

- ²¹ Watt 1988, s. 115.
- ²² Wagnkilde & Pind 1991, s. 64; 1996, s. 182–182; Wagnkilde 2000, s. 93, 98–100; begge sidstnævnte dog uden henvisning til Randsborg 1980.
- ²³ Naum 2007, s. 26, 33; 2008, s. 52–58.
- ²⁴ Wagnkilde & Pind 1996, s. 170–171; Wagnkilde 1999, s. 8–9; 2000, s. 91–92; Naum 2007, s. 26; 2008, s. 198.
- ²⁵ Lihammer 2007, s. 239–263, især s. 247–251, 260–261.
- ²⁶ von Heijne 2004, s. 158–160, 166 med fig. 6.26; s. 160 nævnes fortælling om Knud den Hellige og Blod-Egil.
- ²⁷ Gelting 2012, s. 107–110; også 2016; 2020, s. 1611.
- ²⁸ Jensen m.fl. 1992, I, s. 268–276; Jensen 1996, s. 132.
- ²⁹ Ingvarðson 2012; 2013; 2014, s. 329, 335–336; 2016, s. 140–144, 153; 2018, s. 40; 2020, s. 65–69, 207–219; 2025, s. 63–71, 225–235.
- ³⁰ Imer 2016, s. 300.
- ³¹ Albris & Pihl 2022, s. 204.
- ³² Albris & Pihl 2022, s. 204, 228–229. Her må dog menes biskop Egino af Dalby, senere Lund, for en ærkebiskop af Lund eksisterede, endnu ikke, lige som Adam af Bremen ikke angav et tidspunkt for missionen.
- ³³ Weonoðland him wæs on steorbord & on bæcbord him wæs Langaland & Læland & Falster & Sconeg, & þas land eall hyrað to Denemearcan. & þonne Burgenda land wæs us on bæcbord, & þa habbað him sylf cyning. þonne æfter Burgenda lande wæron us þas land þa synd hatene ærest Blecingaeg & Meore & Eowland & Gotland on bæcbord, & þas land hyrað to Sweon.”; Lund 1983, s. 24–25; Bately 2007, s. 48.
- ³⁴ *Jomsvikingernes Saga*, del 1, kap. 16–21, 37, 39; s. 80–90, 133, 138; citat kap. 16, s. 80; Fornmanna Sögur, XI, kap 26, s. 77: ”hann ræðr fyrir fylke því, er heitir Borgundarhólme”.
- ³⁵ Snorre Sturlasson, Olav Trygvessons saga, kap 35, s. 148–149; *Heimskringla*, I, Ólafs konungs Tryggvasonar, kap. 35, s. 321.
- ³⁶ *Jomsvikingernes Saga*, s. 9, 11, 14 citat; jfr. om Bornholm del 2, kap. 11, s. 70.
- ³⁷ Gelting 2012, s. 108–110; 2016.
- ³⁸ DGKL I, 1951, s. 3, 8 med kap 29; ”omnes hospites de ducatu Saxonie, de Frysia, de Hyslandia, de Burgundeholm et aliunde”; s. 9 med kap. 31 om kong Sven med oldefaren kong Erik, ”Sciendum est pretera, dominum ad petitionem attau ipsius bone memorie regis Erici”.
- ³⁹ Gelting 2012, s. 108–110, citat s. 110; 2016.
- ⁴⁰ *Adam af Bremens krønike*, IV: 7, 16, s. 205, 209–210; *Adam von Bremen*, IV: 7, 16, s. 235, 242–243; ”Sconia est pars ultima Daniae, fere insula; undique enim cincta est mari, preter unum terrae brachium, quod ab oriente continens Sueoniam disternit a Dania.”; ”Multae sunt insulae in hoc sinu, quas omnes Dani et Sueones habent in sua ditione, aliquas etiam Sclavi tenent”; ”Octavam dicunt illam, quae Sconiae ac Gothiae proxima Holmus appellatur, celeberrimus Daniae portus et fida stacio navium, quae ad barbaros et in Greciam dirigi solent.”
- ⁴¹ *Adam af Bremens krønike*, IV: 8, s. 205–206; *Adam von Bremen*, IV: 8, s. 236; ”Quapropter multos adhuc populos ydolorum cultui deditos ille vir Christo lucratus est, illos presertim barbaros, qui Pleicani dicuntur, et qui in Hulmo insula degunt affines Gothis. Qui omnes dicuntur ad eius predicationem conversi ad lacrimas penitentiam sui erroris ita monstrasse, ut confractis statim ydolis ultro certarent ad baptismum. Mox etiam tesauros et omnia, quae habebant, sternerentes ad pedes episcopi flagitabant, quo haec ille dignaretur recipere. Quod renuens episcopus docuit eos ex eadem pecunia fabricare ecclesias, egenos alere (ac) redimere captivos, qui multi sunt in illis partibus.”
- ⁴² *Adam af Bremens krønike*, IV: 8–9, 30, s. 205–206, 223; *Adam von Bremen*, IV: 8–9, 30, s. 236, 262; jfr. Gelting 2012, s. 107; oplysninger foreligger ikke i krøniken, at også biskop Henrik skulle have missioneret på Bornholm, hvilket ellers påstås af Wagnkilde 1999, s. 8–9 og Naum 2007, s. 26.
- ⁴³ Rosborn 2023, s. 5–6, 21–23, 30 med A8; det er ikke oplyst om det var brevet fra 1139, 1142 eller 1143.
- ⁴⁴ *Knytlinge Saga*, kap. 33–40, s. 52–61; kap. 36, s. 55 om den ukristelige handling og kap. 38, s. 56 om hedningeskik; *Sögur Danakonunga*, 2, kap. 33–40, s. 81–99; kap. 36, s. 87, ”kristnispell”; kap. 38, s. 89, ”heiðinna manna”.
- ⁴⁵ Blod-Egil nægtede at skrifte, ikke at konvertere, som hævdet af Naum 2007, s. 26.
- ⁴⁶ *Knytlinge Saga*, kap. 34, s. 53; *Sögur Danakonunga*, 2, kap. 34, s. 83, ”forráðs ríkit í Borgunarhólmi”; ”raða fyrir oðrum konungsbúm”.
- ⁴⁷ *Knytlinge Saga*, s. 7–12; f.eks. i *Flateyjarbók*, 3, kap. 71–77, s. 436–441.
- ⁴⁸ Kofoed 1928, s. 35.

-
- ⁴⁹ Einarsson 1986, s. 46–47; Gülen 2021.
- ⁵⁰ Gülen 2021, s. 114–156.
- ⁵¹ *Knytlinge Saga*, kap. 34, s. 53; *Sogur Danakonunga*, 2, kap. 34, s. 82, "XII konungsbúm"; *Flateyarbók*, 3, kap. 71, s. 436.
- ⁵² *Necrologium Lundense*, s. 2 "De censu in borronðæholm", s. 9–10, 88; DD 1: 2 nr. 56, år 1133; nr. 88, år 1145; nr. 160, år 1164–omkring 1170.
- ⁵³ Skyum-Nielsen 1971, s. 191–192 om modstand mod bispetienden.
- ⁵⁴ Saxo 2, s. 160–161, 14 bog, 3: 4; "magnuque Burgunde insule parte".
- ⁵⁵ *Sjællandske Krønike*, s. 87; *Ryd Klosters Årbog*, s. 48; *Danmarks middelalderlige annaler*, s. 109 "1149. Captus est Eskillus archiepiscopus a Suenone rege Scanie, qui timens excommunicationem soluit cum et dedit ei dimidiam Borundholm."; s. 165, "1149. Eskillus archiepiscopus captus est a Suenone rege".
- ⁵⁶ DD 1: 4 nr. 60, år 1202–14.
- ⁵⁷ *Kong Valdemars Jordebog* 1, s. 28–29, 118–119; "Vnum hææth in Burghændholm"; "Burghændaholm".
- ⁵⁸ *Acta Processus Litium* s. 56; DD/ DRK 2: 1 nr. 422, år 1164; "et exercitu congregato, Andream fratrem tuum cum nobil(i) uiro Yermaro principe Ruianorum, ad insulam prædicti regis quæ uocatur Borendæholm in Lundensi diocesi sub tuis sumptibus destinasti, ubi circa ducentos de hominibus ipsius regis procurasti, sicut dicitur, crudeliter trucidari, talliando residuos eiusdem regis homines, eiusque castrum ibidem funditus destruendo et occupando ac detinendo (adhuc) occupatam eandem insulam uiolenter".
- ⁵⁹ DR; Moltke 1976; Imer 2015; 2016.
- ⁶⁰ Staecker 1999b, s. 98.
- ⁶¹ Moltke 1976, s. 149–150.
- ⁶² DR Text sp. 420–470; Moltke 1976, s. 269–281; Serlander 1994; Højgaard Holm 2014; Imer 2015, s. 172; 2016, s. 298–318; Kitzler Åhfeldt & Imer 2019.
- ⁶³ DR nr. 370–372, 376–377, 384, 393, 397, 400; Højgaard Holm 2014, s. 278–292 om runestenenes personnavne.
- ⁶⁴ DR nr. †372.
- ⁶⁵ DR nr. 380, 387, 389.
- ⁶⁶ DR nr. 402.
- ⁶⁷ Beskow 1994.
- ⁶⁸ DR nr. 370–371, 378–380, 383–385, 389–392, 398–399, 402, 404, 408; Imer & Kitzler Åhfeldt 2019.
- ⁶⁹ DR nr. 376, 378–379, 388–389, 395, 397, 402, 404, 409.
- ⁷⁰ DR nr. 402.
- ⁷¹ DR nr. 405.
- ⁷² F.eks. af Serlander 1994.
- ⁷³ Gülen 2021, s. 153–155 jfr. Sawyer 2000, s. 77; Gülen har da opfattet runesten som en hedensk tradition, hvilket næppe var tilfældet.
- ⁷⁴ Moesgaard 2015, s. 91–100.
- ⁷⁵ von Heijne 2004, s. 158–160, 166.
- ⁷⁶ Ingvarðson 2012; 2013; 2014, s. 329, 335–336; 2016, s. 140–144, 153; 2018, s. 40; 2020, s. 65–69, 207–217; 2025, s. 63–71, 225–235.
- ⁷⁷ Jensen m.fl. 1992, I, s. 268–276.
- ⁷⁸ Roesdahl 1980, s. 182 med fig. 75; Staecker 1999b; Pedersen 2004, især s. 66–69.
- ⁷⁹ Staecker 1999a, s. 519–544; de bornholmske fund s. 532–533 nr. 47–49; 1999b.
- ⁸⁰ Staecker 1999a, s. 406–518; de bornholmske s. 436–437, nr. 42; 1999b, s. 96–97.
- ⁸¹ kulturarv.dk; søgeordene torshammer/ thorshammer, hængekors/ kors, set 27. aug. 2025.
- ⁸² Staecker 1999b, s. 96–97.
- ⁸³ Nielsen 1996, s. 42, 51–52.
- ⁸⁴ Jfr. dateringer i Svanberg 2003, 2, s. 121–130.
- ⁸⁵ Vedel 1886, s. 186–187, 308, 347, 386, 391–392; Watt 1986, s. 94–99 med fig. 40; Wangkilde 2000, s. 94, 104 med note 5; Naum 2008, s. 201–202, 206–208.
- ⁸⁶ Watt 1986, s. 97; bornholmsoldtid.dk/vikingetid/vikingetidens-tidlige-kristne-gravpladser
- ⁸⁷ Watt 1984, s. 27–29; 1986; Wagnkilde & Pind 1991; 1996; Wagnkilde 1996; 1999; 2000; Naum 2007; 2008, s. 196–253, især s. 201–206; Price et al. 2012.

-
- ⁸⁸ Watt 1984, s. 29; 1986, s. 83–84 med fig. 14; misforstået som en tysk konge med et tilnavn i Wangkilde 1999, s. 7–8; 2000, s. 90; Naum 2008, s. 226; om mønttypen og dens datering i Ingvardson 2020, s. 303–305.
- ⁸⁹ Naum 2008, s. 226.
- ⁹⁰ Naum 2008, s. 226.
- ⁹¹ Watt 1986, s. 93–94; Wagnkilde 1999; 2000, s. 98–100; Wagnkilde & Pind 1996, s. 180–181, 184; Naum 2008, s. 199; også Nielsen 1998, s. 17.
- ⁹² Jfr. Andersson 2004, s. 93–144; Naum 2007, s. 28.
- ⁹³ Nielsen 1991, s. 251–253; Roesdahl 2004.
- ⁹⁴ *Adam af Bremens krønike*, IV: 8, s. 206; *Adam von Bremen*, IV: 8, s. 236; Wienberg 1986, s. 47; 1989, s. 11.
- ⁹⁵ Wagnkilde & Pind 1991, s. 62; 1996, s. 173, 177; Wagnkilde 1999, s. 6, 8; 1990, s. 95; Staecker 2001, s. 219; Naum 2007, s. 26 med note; Naum 2008, s. 205; Price et al. 2012, s. 95.
- ⁹⁶ Watt 2008; Aarsleff 2008.
- ⁹⁷ Nielsen & Kofoed 2006, s. 92–94.
- ⁹⁸ Vedel 1886, s. 401; Hermansen 1926; Klindt-Jensen 1957, s. 155; Cour 1972, I s. 26–27; Nielsen 1996, s. 53–54; 1998, s. 13–15; 2019; Nielsen & Kofoed 2006, s. 92–94; Olsen 2011, s. 46–48; Nielsen & Staal 2014, s. 263, 273–276; Seehusen 2017, s. 94–111; Nielsen m.fl. 2021, s. 281–285; f.eks. bornholmsoldtid.dk/vikingetid/gamleborg-i-almindingen
- ⁹⁹ Kofoed 1928, s. 23.
- ¹⁰⁰ Nielsen & Kofoed 2006, s. 95–96; Nielsen & Staal 2014, s. 261, 276–278; Seehusen 2017, s. 76–93.
- ¹⁰¹ Hauberg 1911; Roussell 1942, s. 48–49; La Cour 1972, I s. 167–170; Nielsen 1998, s. 13–16; Isler 2004; Olsen 2011, s. 48–49, 53, 90.
- ¹⁰² Nielsen & Kofod 2006, s. 95; Olsen 2011, s. 48–49.
- ¹⁰³ Isler 2004, s. 79–80, 85.
- ¹⁰⁴ I Uppland i Sverige blev en kristen navneskik således først gennemført fuldstændigt med 1400-årene jfr. Dahlbäck 1997.
- ¹⁰⁵ F.eks. Blomkvist 2005.
- ¹⁰⁶ Wagnkilde & Pind 1996, s. 184; Wagnkilde 1999, s. 16.
- ¹⁰⁷ Lund 1983, s. 24–25; Batelly 2007, s. 48; *Adam af Bremens krønike*, IV: 7, s. 205; *Adam von Bremen*, IV: 7 s. 235.
- ¹⁰⁸ Saxo 1, s. 78–79, Praefatio/ Fortale, 2: 5; Gustin 2024; Hansson 2024a, s. 253–257; 2024b, s. 301–309; jfr. også von Heijne 2004, s. 156–157. Skatten fra Johannishus i Blekinge kan sammenlignes med skatten fra Store Frigård på Bornholm.
- ¹⁰⁹ Anglert 2001; Andrén 2007.
- ¹¹⁰ Pernler 1977, s. 133–150.
- ¹¹¹ Staecker 1999a, s. 469, 539; 1999b, s. 98.
- ¹¹² Thunmark-Nylén 1989; Staecker 1996; Klevnäs *et al.* 2024.
- ¹¹³ Myrberg 2008.
- ¹¹⁴ Andrén 2011, s. 11–12, 145–149; 2020.
- ¹¹⁵ Mägi 2002, s. 125–137.
- ¹¹⁶ Valk 1999.
- ¹¹⁷ Tak til Deniz Cem Gülen (University of Aberdeen) for hans PhD-afhandling, Cecilia von Heijne (Ekonomiska museet – Kungliga myntkabinettet, Stockholm) for en illustration, Finn Ole Sonne Nielsen (Bornholms Museum) for materiale om Gamleborg i Almindingen, Anders Pihl (Nationalmuseet) for en artikel samt Hanne Wagnkilde (Helsingør) og Torben Pind (Bøllshavn) også for en illustration, alle i september 2025. Tak til deltagerne ved foredraget i Folkeuniversitet i Sandvig for spørgsmål og synspunkter, også i september 2025, og til arrangøren Jan Eskildsen (Bornholms Folkeuniversitetet). Videre tak til Anders Andrén (Stockholms Universitet), Martin Hansson (Lunds Universitet), Bodil Petersson (Linnéuniversitetet) og Asger Wienberg (Lunds Universitet) for konstruktive synspunkter på manuskriptet.